

Nawiązania do tradycji budownictwa wiejskiego w architekturze Wolnego Miasta Gdańska w dobie narodowego socjalizmu

<https://doi.org/10.26881/porta.2021.20.08>

Słowa kluczowe: Wolne Miasto Gdańsk, Sopot, dom podcieniowy, wernakularyzm, NSDAP

Keywords: Free City of Danzig, Zoppot, arcaded house, vernacular architecture, NSDAP

Tradycja zainteresowań badawczych zabudową wiejską Pomorza Gdańskiego sięga pierwszej połowy XIX w.¹ W okresie istnienia Wolnego Miasta Gdańska (dalej: WMG) historyczne budownictwo wiejskie, w tym domy podcieniowe i kościoły fachwerkowe w powiatach Gdańskie Wyżyny (Danziger Höhe), Gdańskie Niziny (Danziger Niederung) i Wielkie Żuławy (Großes Werder) były przedmiotem pogłębionych analiz historycznych i praktyki konserwatorskiej². Otto Kloepfel w publikacji z 1924 r. opisał pochodzenie, strukturę i typy domów podcieniowych w delcie Wisły i Nogatu³. Viktor Zirkwitz, prywatny asystent prof. Kloepfela w latach 1923–1927, czynny później jako architekt czerpiący

¹ Maciej Prarat, *Architektura wiejska w granicach Prus Zachodnich jako przedmiot zainteresowań naukowych i konserwatorskich do lat 40. XX w.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2014, R. 45, s. 185–221. Por. Bernhard Schmid, *Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1920 bis 1931. 17. Bericht an den Ausschuß zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreußen erstattet von Bernhard Schmid Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreußen*, Königsberg 1932; *idem*, *Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1932 bis 1935. 18. Bericht an den Herrn Oberpräsidenten der Provinz Ostpreußen erstattet von Bernhard Schmid, Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreußen*, Königsberg 1936; *idem*, *Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1936 bis 1940. Von Dr. Bernhard Schmid, Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreußen*, Königsberg 1940; Gerard Ciołek, *Chałupy podcieniowe na Pomorzu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1939, R. 7, nr 2, s. 169–176; *idem*, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1–2, Kraków 1984.

² Erich Volmar, *Danzigs Bauwerke und ihre Wiederherstellung. Ein Rechenschaftsbericht der Baudenkmalpflege*, Danzig 1940, s. XVIII–XXXI.

³ Otto Kloepfel, *Die bäuerliche Haus-, Hof-, und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta [w:] Das Weichsel-Nogat-Delta: Beiträge zur Geschichte seiner landschaftlichen Entwicklung, vorgotischen Besiedelung und bäuerlichen Haus- und Hofanlage*, Hg. Hugo Bertram, Wolfgang La Baume, Otto Kloepfel, Danzig 1924, s. 107–207; *idem*, *Die bäuerliche Haus-, Hof-, und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta*, Danzig 1924.

z tradycji lokalnego budownictwa wiejskiego, również położył zasługi na polu naukowym jako autor historycznego studium o konstrukcji podgdańskich kościołów wiejskich (w pracy doktorskiej obronionej w 1933 r.)⁴. Ponadto wykłady na temat budownictwa drewnianego do 1945 r. były ujęte w programie studiów w gdańskiej Technische Hochschule⁵.

W ramach ochrony zabytków władze WMG nabyły w połowie lat dwudziestych dom podcieniowy Lwi Dwór (Löwenschloss) w Lipcach (Guteherberge), który został poddany renowacji przez pracowników Państwowego Urzędu Budownictwa Naziemnego (pod kierunkiem radcy budowlanego Heinricha Richarda)⁶. Następnie w 1927 r. wykonano renowację domu podcieniowego w Koszwałach (Gottswalde)⁷, w 1928 r. poddano częściowej renowacji dom podcieniowy w Miłocinie (Herzberg)⁸, a w latach 1931–1932 dom podcieniowy w Nowej Kościelnicy (Neumünsterberg)⁹. W 1933 r. wykonano renowację domu podcieniowego w Trutnowach (Trutenau)¹⁰, a w 1939 r. w Świerkach (Tannsee)¹¹. W 1936 r. Erich Volmar podsumował również renowacje kościołów fachwerkowych powiatu Gdańskie Niziny, wykonywane pod jego nadzorem od 1933 r. – w Koszwałach (Gottswalde), Sobieszewie (Bohnsack), Stegnie (Steegen), Wocławach (Wotzlaff) i Miłocinie¹². Volmarowi powierzono także prace nad stworzeniem inwentarza gdańskich zabytków architektonicznych, który prawdopodobnie miał uwzględniać również architekturę wiejską z obszaru całego WMG, ale efekty działalności Volmara w tym zakresie pozostają nieznanne¹³.

⁴ Viktor Zirkwitz, *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche von der Ordenszeit bis zur Gegenwart im Gebiet des ehemaligen Freistaates Danzig unter besonderer Berücksichtigung der Kirchen der Danziger Höhe und Niederung*, Danzig 1940. Za udostępnienie kopii publikacji dziękuję dr. Janowi Danilukowi. Por. też Jerzy Stankiewicz, *Zabytki budownictwa i architektury na Żuławaach (na marginesie przeprowadzonej w latach 1955–1956 lustracji zabytków)*, „Rocznik Gdański” 1956/1957, R. 15/16 s. 514–515; Katja Bernhardt, *Stil – Raum – Ordnung. Architekturlehre in Danzig 1904–1945*, Berlin 2015, s. 230–233, 238, 241–242.

⁵ *Ibidem*, s. 288. Por. też przyp. 70.

⁶ Erich Volmar, *Die Instandsetzung von Vorlaubenhäusern im Danziger Werder*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins” [dalej: MWG] 1933, Jg. 32, H. 3, s. 63. Obecny adres: Gdańsk, ul. Trakt św. Wojciecha 297.

⁷ Wówczas nazywany Haus Kiep, zob. *ibidem*. Obecnie pod adresem: Koszwały, ul. Gdańska 21.

⁸ Wówczas nazywany Haus Heinrichs, zob. *ibidem*. Obecnie pod adresem: Miłocin 8.

⁹ Wówczas nazywany Haus Wiebe, zob. *ibidem*, s. 64. Obecnie pod adresem: Nowa Kościelnica 64.

¹⁰ Wówczas nazywany Haus Ringe, zob. Erich Volmar, *Die Wiederherstellung der Vorlaube des Hauses Ringe in Trutenau, Kreis Danziger Nehrung*, MWG 1934, Jg. 33, H. 1, s. 18–19, il. 4–5. Obecnie mieści się pod adresem: Trutnowy 4.

¹¹ Wówczas nazywany Haus Bielefeldt, zob. Erich Volmar, *Danzigs Bauwerke...*, s. XXX. Obecnie pod adresem: Świerki 37.

¹² *Idem*, *Die Wiederherstellung von alten Fachwerkkirchen in der Danziger Niederung*, MWG 1936, Jg. 35, H. 1, s. 17–19.

¹³ Katja Bernhardt, *Inwentaryzacja zabytków sztuki między nauką i polityką: Prusy Zachodnie i Wolne Miasto Gdańsk*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2010, R. 72, nr 3, s. 281, 283; Ewa Barylewska-Szymańska, *Historia ochrony gdańskich zabytków architektury w XIX i pierwszych*

Warto zwrócić uwagę na pewne przejawy budowania tożsamości regionalnej za pomocą wiejskiej architektury, stosowane przez narodowosocjalistyczne władze WMG. Wiosną 1937 r. z okazji dziesięciolecia działalności Krajowego Muzeum Historii Gdańska (Staatliche Landesmuseum für Danziger Geschichte) w Pałacu Opatów w Oliwie eksponowano dwie wystawy – „Dom wiejski na ziemi gdańskiej” oraz „Młyny wiatrowe ziemi gdańskiej”, uzupełnione o mapy, zdjęcia, elementy wyposażenia wewnątrz i makiety obiektów¹⁴. W kwietniu 1937 r. zaprezentowano w prasie nowy banknot pięćdziesięcioguldenowy, przedstawiający dom podcieniowy w Koszwałach (Gottswalde)¹⁵. Natomiast w lipcu 1938 r. rozstrzygnięto konkurs na upiększenie wsi, ogłoszony przez gauleitera Alberta Forstera latem 1936 r. Jednym z konkursowych kryteriów – obok stanu utrzymania dróg, placów, elewacji i ogrodów – był również stan opieki nad zabytkami¹⁶.

Zainteresowanie architektów tradycyjnym budownictwem wiejskim, widoczne w licznych realizacjach z lat trzydziestych XX w., nie stanowiło oczywiście nowości ani na gruncie gdańskim, ani ogólnoeuropejskim. Wieloletnie poszukiwania form odpowiadających pojęciu „architektury swojskiej”, a także „architektury narodowej” były kontynuowane w dobie narodowego socjalizmu w ramach zleceń od władz na określone typy inwestycji – takie jak osiedla robotnicze, schroniska młodzieżowe czy obiekty szkoleniowe. Zjawisko to funkcjonujące w Rzeszy Niemieckiej było obecne również w Wolnym Mieście Gdańsku, które od połowy 1933 r. znajdowało się pod rządami narodowych socjalistów¹⁷.

dziesięcioleciach XX w. (do 1945 r.). Zarys problematyki [w:] Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Stowarzyszenie Rajcy Gdańscy w dniach 24 października 2014 r., 29–30 maja 2015 r., red. Sylwia Bykowska, Edmund Kizik, Piotr Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 143. W 1938 r. na wniosek konserwatora zabytków WMG Willy’ego Drosta podjęto inwentaryzację zabytków architektonicznych na terenach wiejskich WMG, dofinansowaną przez Ministerstwo Nauki, Oświaty i Wychowania Rzeszy oraz Konsystorz Ewangelicki WMG, zob. Archiwum Państwowe w Gdańsku, zespół Muzeum Miejskiego w Gdańsku, Inventarisat. Danzig, Briefwechsel, sygn. APG 10/1384/13, s. 20–21, 32, 37, 82–83, 148, 155, 188, 189. Za wskazówki i notatki dotyczące poszczególnych dokumentów dziękuję dr Katji Bernhardt.

¹⁴ *Bauernhäuser und Windmühlen des Danziger Landes*, „Danziger Vorposten” [dalej: DV] 1937, nr 95, 24.04.1937; *Der Danziger Bürger und Bauer in der Vergangenheit*, „Danziger Neueste Nachrichten” [dalej: DNN] 1937, nr 100, 30.04.1937.

¹⁵ Por. Jacek Friedrich, *Walka obrazów. Przedstawienia wobec idei w Wolnym Mieście Gdańsku*, Gdańsk 2018, s. 138, 142, il. na s. 141.

¹⁶ *Um die Gestaltung des Dorfbildes*, DNN 1936, nr 190, 15/16.08.1936; *Erfolge der Verschönerungsaktion*, DV 1937, nr 93, 22.04.1937; F.J., *Um die Verschönerung des Danziger Dorfbildes*, DNN 1938, nr 109, 11.05.1938; *Sehr schöner Erfolg der Dorfverschönerungsaktion*, DV 1938, nr 172, 26.07.1938.

¹⁷ Projekty na prywatne zlecenie, które powstały w WMG po 1933 r., pozostają poza zakresem niniejszego opracowania.

W okresie rządów narodowych socjalistów w Gdańsku powstały liczne osiedla robotnicze, złożone ze skromnych parterowych bliźniaków, z dwuspadowym dachem, często wzbogacone o drewniane okiennice, knagi¹⁸, lukarny oraz fachwerkowe bądź deskowane szczyty. W tym miejscu na uwagę zasługuje istniejące do dzisiaj dawne osiedle Feya (il. 1). W latach 1933–1937 na południe od Opływu Motławy, przy ulicach Klein Walddorf, An der Mottlaubrücke oraz Laubenweg (obecnych Olszyńskiej, Pustej i Krótkiej), powstało etapami osiedle dziewiętnastu domów, zwane osiedlem Feya (Fey-Siedlung, Feysche Siedlung) – od nazwiska współautora projektów i właściciela gruntu, mistrza budowlanego Brunona Feya¹⁹. W 1932 r. zespół lokalnych mistrzów budowlanych wraz z bezrobotnymi czeladnikami i uczniami utworzył z inicjatywy mistrza budowlanego E.F. Georga Meyera tzw. Grupę Roboczą „Mała Olszynka” (Arbeitsgemeinschaft der „Klein-Walddorf”)²⁰. W ramach walki z bezrobociem zespół od marca 1933 r. budował tanie bliźniaki w konstrukcji fachwerkowej, opartej na betonowym fundamencie, zdobione drewnianymi okiennicami, deskowanymi szczytami i wolim okiem w połąci dwuspadowego dachu²¹. W prasie zwrócono uwagę na świadomy wybór fachwerku przez projektodawców, który „doskonale wkomponowywał się w nizinny charakter krajobrazu”²² i pasował do „stylu Żuław” (użyto pojęcia *Werderstil*)²³. Należy podkreślić, że osiedle Feya zostało zrealizowane dzięki oddolnej inicjatywie, według koncepcji powstałej jeszcze przed 1933 r., jednak było otwarcie popierane i stawiane za wzór przez władze narodowosocjalistyczne²⁴.

Latem 1936 r. wmurowano kamień węgielny pod osiedle im. Alberta Forstera (*Albert-Forster-Siedlung*) przy Robert-Ley-Straße i Dietrich-Eckart-Weg (obecnych ulic Wileńskiej i Grodzieńskiej) w Gdańsku. Osiedle powstało pod patronatem gdańskiego gauleitera Forstera na zlecenie Gdańskiego Frontu Pracy (Danziger Arbeitsfront) według projektów Gerharda Plagensa, kierownika Wydziału Budownictwa Naziemnego dla Obszaru Wolnego Miasta Gdańska (wstępne projekty i modele osiedla), i architekta Ottona Schrödera

¹⁸ Knaga (z niem. *Knagge*) – ozdobny wspornik w szkieletowej architekturze drewnianej, przenoszący ciężar nadwieszzonego elementu (np. balkonu czy fragmentu więźby dachowej) na niższą część konstrukcji.

¹⁹ *Stadtrandsiedlung Klein-Walddorf*, DNN 1934, nr 168, 21/22.07.1934; *Die Fey-Siedlung in Klein-Walddorf wird erweitert*, DNN 1935, nr 108, 10.05.1935.

²⁰ *Stadtrandsiedlung Klein-Walddorf*, DNN 1934, nr 168, 21/22.07.1934; *Eine neue Stadtrandsiedlung, Einweihung der Eigenheim – Siedlung Klein-Walddorf*, DNN 1934, nr 169, 23.07.1934. Wykonawcami byli Bruno Fey, E.F. Georg Meyer, Karl Deetz, Georg König, Felix Krüger, Hermann Prochnow i Paul Strauch.

²¹ *12 neue Wohnhäuser in Klein-Walddorf*, DNN 1934, nr 76, 31.03/01.04.1934.

²² *Eine neue Stadtrandsiedlung, Einweihung der Eigenheim – Siedlung Klein-Walddorf*, DNN 1934, nr 169, 23.07.1934.

²³ *Stadtrandsiedlung Klein-Walddorf*, DNN 1934, nr 168, 21/22.07.1934.

²⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku, zespół Państwowego Urzędu Policji Budowlanej, Am Festungsgraben; Am Festungsgraben 1, 3, 5, 7; Am Festungsgraben 9, sygn. APG 10/15/62, 63 i 64.



Il. 1. Fragment osiedla Feya w Gdańsku Olszynie, dom bliźniaczy przy ul. Olszyńskiej 16–18, fot. Jagoda Załęska-Kaczko

(projekty domów)²⁵. Osiedle składało się z trzydziestu trzech parterowych bliźniaków z dwuspadowym dachem i zblizzonego formą domu wspólnotowego z przedszkolem (1938)²⁶, rozmieszczonych wzdłuż dwóch ulic w układzie owalnicowym. Budowę realizowano dwuetapowo – w listopadzie 1936 r. zawieszono wiechę nad dwudziestoma bliźniakami²⁷, a w lipcu 1937 r. oddano je do użytku i rozpoczęto drugi etap (trzyście bliźniaków)²⁸, ukończony latem 1938 r.²⁹. Trzypokojowe mieszkania z kuchnią i łazienką, położone w osmiusetmetrowym ogrodzie, były przeznaczone dla robotników i urzędników należących

²⁵ *Eine Mustersiedlung der Danziger Arbeitsfront*, DNN 1936, nr 203, 31.08.1936. Por. też Jagoda Załęska-Kaczko, *Architektura publiczna i urbanistyka Gdańska w latach 1933–1945* [w:] *Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy w Polsce*, red. Karolina Jara, Aleksandra Paradowska, Poznań 2019, s. 175–207, tu s. 187–188 (angielska wersja: Jagoda Załęska-Kaczko, *Public Buildings and Urban Planning in Gdańsk/Danzig from 1933–1945*, kunsttexte.de, E-Journal für Kunst- und Bildgeschichte, Ausgabe 2019.3 / Ostblick, s. 1–16).

<https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/21469> [dostęp: 17.08.2021]. Ten sam architekt odpowiadał za projekt zespołu koszar SS-Heimwehr w Maćkowach. W kontekście niniejszych rozważań uwagę zwraca główny budynek z podcieniem, mieszczący m.in. jadalnię z malowidłem ściennym zatytułowanym *Badende Reiter (Kąpiący się jeźdźcy)* prof. Fritza A. Pfuhle, zob. *Die Matzkauer Kasernements*, DNN 1939, nr 247, 21/22.10.1939. Por. też najszersze opracowanie tematu: Jan Daniluk, *SS w Gdańsku. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2013, s. 139–152.

²⁶ *Richtfest bei der Albert-Forster-Siedlung in Königstal*, DNN 1938, nr 150, 30.06.1938; *Glückliche Jugend im Königstal*, DNN 1938, nr 167, 20.07.1938.

²⁷ *Richtfest im Königstal*, DNN 1936, nr 280, 30.11.1936.

²⁸ *Die neue DAF-Siedlung bezugsfertig*, DNN 1937, nr 158, 10/11.07.1937.

²⁹ *Vor der Vollendung des zweiten Bauabschnittes der „Albert-Forster-Siedlung“*, DNN 1938, nr 94, 23/24.04.1938.

do NSDAP³⁰. W prasie określano je jako zbudowane „w tak zwanym stylu wschodniopruskim” ze względu na detale – malowane na brązowo deskowane szczyty, wystające spod okapu knagi i typowo „wschodniopruskie” dachy kryte esówką (holenderką)³¹. Ze względu na pagórkowaty krajobraz i oddalenie od wielkomięjskiej zabudowy Gdańska osiedle określono mianem „wzorcowej wioski” i ozdobnego „przedmieścia-ogrodu”³². Podczas aktu wmurowania kamienia węgielnego Schröder stwierdził, że nowe osiedle „po wszystkie czasy będzie dawać świadectwo narodowosocjalistycznego ducha w Gdańsku”, a gauleiter Forster zastrzegł, że będą w nim mieszkać „jedynie ludzie, którzy są wierni führerowi i wychowują swoje dzieci w narodowosocjalistycznym duchu”³³. Forster określił nowe osiedle jako „bastion narodowego socjalizmu i niemieckości”, a powstające tam domy jako „zabytki kultury”³⁴. Podczas zawieszania wiechy kierownik Gdańskiego Frontu Pracy, Edwin Kamer, wyraził życzenie, aby mieszkańcy osiedla „chcieli być wypełnieni prawdziwym narodowosocjalistycznym duchem i wdzięcznością dla führera, któremu ostatecznie zawdzięczamy również to dzieło”³⁵.

W latach 1937–1939 w gdańskich Rudnikach (wówczas Bürgerwiesen), przy ówczesnych Dornenweg i Binsenweg (obecnych ulicach Tarniny i Sitowie), zbudowano osiedle „Daheim”, złożone z niespełna 140 mieszkań (il. 2)³⁶. Przedsięwzięcie zostało zrealizowane przez Gdańską Spółdzielnię Budowy Mieszkań „Daheim” (Danziger Heimstätten-Bau-Genossenschaft „Daheim”) w ramach senackiego programu przesiedlania wielodzietnych rodzin ze zrujnowanych mieszkań w centrum miasta, które planowano wyburzyć³⁷. Skromne parterowe bliźniaki i szeregowce z dwuspadowymi dachami i lukarnami, dekorowane jedynie zielonymi okiennicami i odeskowanymi, malowanymi na brązowo szczytami zostały wykonane według projektów Wydziału Budownictwa Naziemnego pod kierunkiem nadradcy budowlanego Gerharda Plagensa (pracami kierowali architekci Otto Schröder i Alfred Graeber)³⁸. Ze względu na charakterystyczny

³⁰ *Gesundes Wohnen in schönem Landschaft*, DNN 1937, nr 101, 03.05.1937.

³¹ *Eine Mustersiedlung der Danziger Arbeitsfront*, DNN 1936, nr 203, 31.08.1936; *Die neue DAF-Vorstadt in Königstal*, DNN 1937, nr 86, 14.04.1937; *Gesundes Wohnen in schönem Landschaft*, DNN 1937, nr 101, 03.05.1937.

³² *Die neue DAF-Vorstadt in Königstal*, DNN 1937, nr 86, 14.04.1937.

³³ *Eine Mustersiedlung der Danziger Arbeitsfront*, DNN 1936, nr 203, 31.08.1936.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Richtfest im Königstal*, DNN 1936, nr 280, 30.11.1936.

³⁶ *Neue Stadtrandsiedlung der „Daheim”*, DV 1937, nr 254, 30.10.1937; *Neue Eigenheime – neue Wohnungen. Das Bauprogramm der „Daheim” G.m.b.H.*, DNN 1937, nr 255, 01.11.1937; *Siedlungsbauten in Bürgerwiesen*, DNN 1938, nr 49, 28.02.1938; *Neue Heime – neues Glück*, DNN 1938, nr 119, 23.05.1938; *Richtfertige Bauten in der Siedlung „Daheim”*, DNN 1939, nr 172, 26.07.1939. Północno-wschodnią część osiedla wyburzono w latach 2010–2011 w związku z budową Trasy im. majora Henryka Sucharskiego.

³⁷ *Neue Eigenheime – neue Wohnungen. Das Bauprogramm der „Daheim” G.m.b.H.*, DNN 1937, nr 255, 01.11.1937.

³⁸ *Ibidem*.



Il. 2. Fragment osiedla spółdzielni Daheim w gdańskich Rudnikach, ul. Tarniny 44, repr. za: „Danziger Vorposten” 1938, nr 134

nizinny krajobraz osiedle zachwalano w prasie jako „łączące zalety życia na wsi z udogodnieniami, jakie może zaoferować miasto”³⁹.

W sąsiednim Sopocie od wiosny 1935 r. do jesieni 1937 r. Miejski Urząd Budownictwa Naziemnego budował osiedle robotnicze na styku ówczesnych ul. Adolf-Hitler-Straße oraz Ludolfiner Weg (obecnie: al. Grunwaldzka i ul. J. Czyżewskiego w Gdańsku)⁴⁰, określane mianem Grünes Dreieck (Zielony Trójkąt) bądź Hochwasser (od nazwy sąsiedniego majątku Stawowie, il. 3). Autorami projektów osiedla byli architekt miejski Georg Kossack i jego współpracownicy – architekci Willy Venzlaff i Willy Hoffmann⁴¹. Osiedle składało się z czternastu domów, przeznaczonych łącznie dla 32 rodzin⁴². W sierpniu 1935 r. ukończono pierwszy etap inwestycji, złożony z sześciu domów przy obecnej al. Grunwaldzkiej i jednego domu na styku al. Grunwaldzkiej i ul. J. Czyżewskiego (trzech bliźniaków i czterech

³⁹ *Neue Stadtrandsiedlung der „Daheim”*, DV 1937, nr 254, 30.10.1937.

⁴⁰ APG, Oddział w Gdyni [dalej: APG OG], Adolf-Hitler-Straße, 602, 604, 606, 608, 610, 612, sygn. 93/2/od 574 do 579. Więcej o osiedlu zob. Jagoda Załęska-Kaczko, *Wybrane inwestycje architektoniczne w Gdańsku i Sopocie jako przedmiot propagandy w dzienniku „Danziger Neueste Nachrichten” (1933–1939)* [w:] *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. Jacek Purchla, Żanna Komar, Kraków 2020, s. 311–327, tu s. 323–324.

⁴¹ *Richtfest der Neubauten der Mustersiedlung Hochwasser*, DV 1936, nr 245, 19.10.1936.

⁴² *Zoppots Arbeitsbeschaffungsprogramm wird erfüllt*, DV 1935, nr 100, 30.04.1935; *Richtfertige Siedlungsbauten in Hochwasser*, DV 1936, nr 242, 15.10.1936.



Il. 3. Fragment osiedla Zielony Trójkąt (Grünes Dreieck), pierwotnie w granicach Sopotu, obecnie przy al. Grunwaldzkiej w Gdańsku, fot. ze zbiorów Krzysztofa Ciesiula

domów trzyrodzinnych)⁴³. Drugi etap, trwający od września 1936 r. do października 1937 r., obejmował pięć domów przy obecnej ul. Czyżewskiego i dwa domy przy łączącej obie drogi ul. Nawodnej⁴⁴. Proste budynki na rzucie prostokąta, z dwuspadowym dachem i szerokimi lukarnami, wzbogacono o szprosły okienne, dekoracyjne opaski wkoło drzwi i okien, drewniane okiennice, knagi podokapowe oraz deskowania szczytów. Zarówno w bliźniakach, jak i w domach trzyrodzinnych każde z mieszkań posiadało dostęp do piwnicy, obszerną kuchnię i duży pokój na parterze, a na piętrze dwie sypialnie⁴⁵. Do każdego domu przynależały: mały dekoracyjny ogród przed domem (uprawiany według projektu wspólnego dla całego osiedla) i większy ogród po stronie tylnego dziedzińca, z możliwością hodowli zwierząt⁴⁶. Szacowano, że docelowo na terenie osiedla zamieszka około

⁴³ Powstały wówczas cztery bliźniaki przy Adolf-Hitler-Straße (604, 606, 608, 610) oraz trzy domy trzyrodzinne – w tym dwa przy Adolf-Hitler-Straße 602 i 612, a jeden przy ówczesnym Ludolfinerweg 5 (obecnej ul. J. Czyżewskiego 39), zob. *Das „Grüne Dreieck” bei Hochwasser gerichtet*, DNN 1935, nr 93, 19/20.04.1935; *Richtfest bei der Arbeiter-Mustersiedlung Hochwasser*, DV 1935, nr 93, 20.04.1935.

⁴⁴ Oddano do użytku jeden dom trzyrodzinny (przy obecnej ul. Czyżewskiego 33) i sześć bliźniaków (cztery przy obecnej ul. Czyżewskiego 35, 36, 37 i 38, a dwa przy łączniku między obiema ulicami – obecnej ul. Nadwodnej 2 i 4), zob. *Drei Jahre nationalsozialistische Verwaltung in Zoppot*, DNN 1936, nr 239, 12.10.1936; *Richtfertige Siedlungsbauten in Hochwasser*, DV 1936, nr 242, 15.10.1936; *Richtfest in der Arbeiter-Mustersiedlung Hochwasser*, DNN 1936, nr 245, 19.10.1936; *Die Randsiedlung Hochwasser fertiggestellt*, DV 1937, nr 164, 17.07.1937; *Die Siedlung Hochwasser bei Zoppot*, DNN 1937, nr 230, 02/03.10.1937.

⁴⁵ *Die Randsiedlung Hochwasser fertiggestellt*, DV 1937, nr 164, 17.07.1937; *Arbeiter-Mustersiedlung. Wegebau und andere Arbeiten in Zoppot*, DV 1935, nr 70, 23.03.1935.

⁴⁶ *Zoppot baut an vielen Stellen*, DV 1937, nr 83, 10.04.1937; *Die Randsiedlung Hochwasser fertiggestellt*, DV 1937, nr 164, 17.07.1937; *Die Siedlung Hochwasser bei Zoppot*, DNN 1937, nr 230, 02/03.10.1937.

150–180 dzieci, dla których na środku osiedla urządzono trójkątny plac zabaw (o powierzchni 1100 m²)⁴⁷. O samych domach pisano, że „wyróżniają się na tle innych osiedli mieszkaniowych zróżnicowaną architekturą, nawiązującą do stylu domów wiejskich w Dolnej Saksonii”⁴⁸, stanowią „wizytówkę” Sopotu i razem tworzą „idylliczny obraz, który pozwala niemal zapomnieć o bliskości miasta, zapowiadając charakter miasta-ogrodu, którym Sopot będzie coraz bardziej się stawał”⁴⁹. Ówczesny komisarz rządowy (późniejszy nadburmistrz Sopotu) Erich Temp obiecywał, że „z biegiem lat, choćby skromnie, ale zostanie osiągnięty cel, aby wszystkich sopockich robotników móc zobaczyć w takich domach”⁵⁰.

W latach 1934–1938 władze miejskie Sopotu zbudowały w Kamiennym Potoku na użytek NSDAP (Steinfließ), w kwartale pomiędzy ulicami Kriegerheimstätten, Heimstraße, Brodwinstraße (późniejszą Am Steinfließ) i Kameradschafts-Weg (między obecnymi ulicami Małopolską, Łużycką, Obodrzyców i Junaków), kolejne malownicze osiedle, złożone z dziewięciu domów i dwóch budynków (il. 4).



Il. 4. Dawne osiedle NSDAP w Sopocie Kamiennym Potoku, widok od strony ul. Obodrzyców, po lewej stronie Dom Wspólnotowy (Kameradschaftshaus), po prawej stronie Dom Młodzieży (Haus der Jugend), repr. za: „Die Möwe” 1939, nr 1, s. 6

Pod koniec 1934 r. sporządzono pierwsze projekty i rozpoczęto prace ziemne⁵¹. Plan osiedla stworzył Kossack⁵², Dom Wspólnotowy (Kameradschaftshaus) za-

⁴⁷ *Vollendung der Zoppoter Mustersiedlung Hochwasser*, „Zoppoter Zeitung” 1936, nr 226, 26.09.1936; *Richtfest der Neubauten der Mustersiedlung Hochwasser*, DV 1936, nr 245, 19.10.1936.

⁴⁸ *Die Siedlung Hochwasser bei Zoppot*, DNN 1937, nr 230, 02/03.10.1937.

⁴⁹ *Zoppots Verschönerung im Dienst seiner Gäste*, DV 1937, nr 137, 16.06.1937. Autorzy tych słów pomijali, jak się wydaje, fakt bliskiego sąsiedztwa licznych ukrytych w zieleni willi, należących do lokalnych prominentów i gości sopockiego kurortu, na tle których inwestycje narodowych socjalistów wypadają wyjątkowo skromnie.

⁵⁰ *Richtfest in der Arbeiter-Mustersiedlung Hochwasser*, DNN 1936, nr 245, 19.10.1936.

⁵¹ Początkowo zakładano budowę ośmiu bądź dwunastu bliźniaków, zob. *78 neue Häuser in Zoppot*, DNN, 10/11.11.1934, nr 264; *Bebauungsplan Zoppot Brodwinthal*, 02.1935 r.; APG OG, *Verpachtung städt. Landereien, Kriegerheimstätten*, sygn. 93/2/42, s. 3; projekt domu przy ul. Łużyckiej 5 (przed 1945 r. Heimstraße) z 10.1934, APG OG, Łużycka (Heimstrasse) 5, 93/2/2539, s. 1.

⁵² *Auch der Arbeiter soll gesund wohnen*, DNN 1937, nr 231, 04.10.1937; *Freude in der Mustersiedlung Steinfließ*, DNN 1938, nr 120, 24.05.1938; *Aus dem Danziger Siedlungsbau: Mustersiedlung Zoppot-Steinfließ*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau” 1939, Jg. 37, H. 38, s. 309–310, s. 309.

projektował inż. Helmuth (Helmut) Abromeit (uczeń Hermanna Phlepsa), architekt Erich Matthaei był odpowiedzialny za projekt Domu Młodzieży i miejscowy nadzór nad budową, a ogólnym kierownikiem budowy był architekt Venzlaff⁵³. Pierwsze cztery domy czterorodzinne zbudowano w 1935 r.⁵⁴, a następne pięć domów (według zbliżonego projektu) powstało na przełomie 1937 i 1938 r.⁵⁵. Zaprojektowano parterowe bliźniaki na rzucie prostokąta z obszernym poddaszem, zwieńczone dachem naczółkowym z mansardą w elewacji frontowej i dwiema lukarnami od podwórza, dekorowane szprosami w oknach, drewnianymi okiennicami, knagami i skromnymi, fachwerkowymi dobudówkami po stronie dziedzińca. Do dwóch budynków – pomiędzy Domem Młodzieży i Domem Wspólnotowym wprowadzono fachwerk w zwieńczeniu ścian szczytowych i mansardach⁵⁶. W każdym domu mieściły się cztery mieszkania z kuchnią, trzema pokojami (w tym dwoma na poddaszu) i piwnicą⁵⁷, a w ogrodach (o powierzchni około 500 m²) z tyłu budynków rozmieszczono obórki z toaletą⁵⁸.

W latach 1937–1938 w sąsiedztwie stawu przy rogu obecnych ul. Obodrzyców i Łużyckiej zbudowano przedszkole określane jako Dom Młodzieży (Haus der Jugend), rzadziej również jako Dom Słońca (Haus der Sonne)⁵⁹. Powstał podpiwniczony budynek na masywnym cokole z kamieni polnych, na rzucie odwróconej litery L, z podcieniem po południowej i wschodniej stronie głównego skrzydła, dwuspadowymi dachami z lukarnami, dwoma fachwerkowymi szczytami i niewielką wieżą zegarową w południowej części dłuższej kalenicy. Wewnątrz urządzono dwie sale dla dzieci, dekorowane prostymi meblami, drewnianymi boazeriami i belkowym stropem, które po rozsunięciu drzwi wspólnie tworzyły obszerne pomieszczenie (o powierzchni 80 m²), a także salę

⁵³ *Freude in der Mustersiedlung Steinfliess*, DNN 1938, nr 120, 24.05.1938.

⁵⁴ *Auch der Arbeiter soll gesund wohnen*, DNN 1937, nr 231, 04.10.1937. Powstały cztery domy (przy ul. Małopolskiej 23 i 25 oraz ul. Łużyckiej 3 i 5).

⁵⁵ Budowa drugiego etapu trwała od połowy sierpnia 1937 r., a na początku października zawieszono wiechę, zob. *Richtfest einer weiteren Mustersiedlung*, DV 1937, nr 231, 04.10.1937; *Auch der Arbeiter soll gesund wohnen*, DNN 1937, nr 231, 04.10.1937). Powstały wówczas cztery domy, w tym dwa przy obecnej ul. Obodrzyców (przetwał tylko zachodni dom przy ul. Obodrzyców 22), Junaków 2 a/b/c i Junaków 4 oraz przy ul. Małopolskiej 27. Por. też APG OG, Am Steinfließ 22 abcd, sygn. 93/2/1279, s. 1, 3 (pozwolenie na budowę domu przy ul. Obodrzyców 22 pochodzące dopiero ze stycznia 1938 r. i odbiór z lutego 1938 r.).

⁵⁶ Por. projekty domu przy ulicy Łużyckiej 5 (Heimstrasse 5) z 10.1934 r., zob. APG OG 93/2/2539, s. 1, domu przy ul. Małopolskiej 27 z 09.1937 r., zob. APG OG, Kriegerheimstätte 27 abcd, sygn. 93/2/2490, s. 1, 2, i nieistniejącego domu przy obecnej ul. Obodrzyców z 09.1937 r., zob. APG OG, Am Steinfließ 20 abcd, sygn. 93/2/2556, s. 1.

⁵⁷ *Auch der Arbeiter soll gesund wohnen*, DNN 1937, nr 231, 04.10.1937; *Richtfest einer weiteren Mustersiedlung*, DV 1937, nr 231, 04.10.1937.

⁵⁸ *Richtfest einer weiteren Mustersiedlung*, DV 1937, nr 231, 04.10.1937; APG OG 93/2/2539, s. 3.

⁵⁹ Obecny adres: ul. Obodrzyców 20, pierwotnie: Am Steinfließ 18. Kamień węgielny położono w październiku 1937 r., a w maju 1938 r. oddano obiekt do użytku, zob. *Richtfest einer weiteren Mustersiedlung*, DV 1937, nr 231, 04.10.1937; *Freude in der Mustersiedlung Steinfliess*, DNN 1938, nr 120, 24.05.1938; *Einweihung der Arbeiter-Siedlung Steinfliess*, DNN 1938, nr 122, 27.05.1938.

dla mniejszych dzieci, kuchnię, garderoby, łazienki i toalety⁶⁰, a na poddaszu usytuowano stację pielęgniarską i mieszkanie pielęgniarki⁶¹. Po przejściu obiektu przez lokalną grupę partyjną Sopot-Zachód (Ortsgruppe Zoppot-West der NSDAP) jej Ortsgruppenleiter Gerhard Baumert zapewnił, że „tutejsi chłopcy i dziewczęta zawsze będą wychowywani w duchu prawdziwej narodowosocjalistycznej wspólnoty i koleżeństwa”⁶². Architekt Kossack wskazał na szczególne zadanie instytucji, której wychowankowie „mają pewnego dnia pomóc w zapewnieniu przyszłości niemieckiego narodu”, a nadburmistrz Temp przypomniał, że „młodzież należy nie tylko do rodziców, ale również do Adolfa Hitlera i do niemieckiego narodowego socjalizmu”⁶³.

Po zachodniej stronie osiedla, na styku obecnych ulic Obodrzców i Junaków, zbudowano w latach 1937–1938 tzw. Dom Wspólnotowy (Haus der Kameradschaft, Kameradschaftshaus), który miał służyć jako miejsce zebrania wszystkich formacji miejscowej grupy partyjnej⁶⁴. Budynek został posadowiony na obszernym kamiennym cokole. Zbudowano go w formie podpiwniczonego, jednopiętrowego domu na rzucie litery T, zwieńczonego dwuspadowym dachem z lukarnami. Po stronie wschodniej usytuowano faszystowski podcień (wyjątkowo – w górnej części z ukośnym układem belek) kryjący wejście do budynku, a po stronie zachodniej niewielką przybudówkę, którą – podobnie jak trzy pozostałe szczyty – zwieńczono faszystowskim. W budynku zastosowano – tak jak w pozostałych projektach dla osiedla – nawiązania do architektury wiejskiej w postaci drewnianych okiennic, knag podokapowych i okien ze szprosami. Na parterze, na południe od wejścia, mieściła się sala o powierzchni około 100 m² oraz osobne pomieszczenia dla Hitlerjugend, Jungvolk, a na piętrze sale dla organizacji dziewcząt – BDM (Bund Deutscher Mädel) i Jungmädel. W budynku usytuowano również mieszkanie dozorczy, a w piwnicy schron przeciwlotniczy, przeznaczony dla całego osiedla⁶⁵. W prasie pisano, że budynek „wpisuje się w dobre swojskie tradycje budowlane naszej wsi”⁶⁶. Według Kossacka, celem projektu było „dostosowanie się do rodzimych form naszej ojczyzny” (Heimat)

⁶⁰ *Aus dem Danziger Siedlungsbau*, „Deutsche Bauhütte. Zeitschrift der deutschen Architektenschaft” 1939, Jg. 43, H. 14, s. 188–189, tu s. 189; *Aus dem Danziger Siedlungsbau: Mustersiedlung Zoppot-Steinfließ*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau” 1939, H. 38, s. 309–310, tu s. 310.

⁶¹ *Freude in der Mustersiedlung Steinfließ*, DNN 1938, nr 120, 24.05.1938. Szczegółowy projekt budynku, zob. *Aus dem Danziger Siedlungsbau*, „Deutsche Bauhütte”, s. 189; *Aus dem Danziger Siedlungsbau*, „Ostdeutsche Bauzeitung”, tu s. 310.

⁶² *Einweihung der Arbeiter-Siedlung Steinfließ*, DNN 1938, nr 122, 27.05.1938.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ W październiku 1937 r. położono kamień węgielny, zawieszenie wiechy nastąpiło w maju, a oddanie do użytku w grudniu 1938 r., zob. *Richtfest einer weiteren Mustersiedlung*, DV 1937, nr 231, 04.10.1937; *Freude in der Mustersiedlung Steinfließ*, DNN 1938, nr 120, 24.05.1938; *Einweihung der Arbeiter-Siedlung Steinfließ*, DNN 1938, nr 122, 27.05.1938; „*Haus der Kameradschaft*” in *Zoppot*, DNN 1938, nr 282, 02.12.1938. Początkowy adres: Am Steinfließ 24. Obecnie: ul. Junaków 2.

⁶⁵ *Freude in der Mustersiedlung Steinfließ*, DNN 1938, nr 120, 24.05.1938.

⁶⁶ *Ibidem*.

oraz „ukształtowanie domu w sposób, który odpowiada duchowi narodowego socjalizmu”⁶⁷. Nadburmistrz Temp deklarował, że w tym budynku „robotnicy i ich żony po całym dniu pracy będą mogli zaznać odpoczynku w narodowosocjalistycznym duchu”⁶⁸.

Ważną grupę wśród inwestycji budowlanych władz lokalnych stanowiły schroniska młodzieżowe. Na przełomie 1933 i 1934 r. na terenie gdańskiej Technische Hochschule zbudowano schronisko dla uczestników niemieckich objazdów studenckich (il. 5), które organizowano w celu „zwiększenia i pogłębienia w Rzeszy zrozumienia interesów niemieckiego Wschodu”⁶⁹. Projekt schroniska wykonał Phleps⁷⁰. Obiekt postawiono w bezpośrednim sąsiedztwie Niemieckiego Domu Studenckiego (również według projektu Phlepsa), przy skrzyżowaniu Mirchauerweg i Bosseweg (obecnie ul. R. Traugutta i Siedlicka)⁷¹. W dwukondygnacyjnym budynku na rzucie prostokąta, krytym dwuspadowym dachem z lukarnami, mieściło się dziewięć skromnych pomieszczeń sypialnych z łózkami piętrowymi dla ponad stu osób, poddasze z możliwością noclegu dla dalszych sześćdziesięciu osób, łazienki, toalety, trzy pomieszczenia administracyjne i mieszkanie dozorczy⁷². Jak podawał autor projektu, zarówno zewnętrzne mury budynku, jak i ściany działowe zostały wykonane „w nawiązaniu do zachowanej w Gdańsku sztuki budownictwa



Il. 5. Dawne schronisko gdańskiej Technische Hochschule, proj. Hermann Phleps (budynek nie istnieje), repr. za: Willi Drost, *Kunstschaffen im Deutschen Danzig*, Danzig 1939, il. 128

⁶⁷ *Einweihung der Arbeiter-Siedlung Steinfluss*, DNN 1938, nr 122, 27.05.1938.

⁶⁸ *Richtfest einer weiteren Mustersiedlung*, DV 1937, nr 231, 04.10.1937.

⁶⁹ *Die Studentenherberge auf dem Hochschulsportplatz*, DNN 1933, nr 286, 06.12.1933.

⁷⁰ Z Phlepsem współpracował inż. Fritz Hofmann, budynek wykonano pod kierunkiem inż. Ernsta Braischa, a fundamenty posadowiono na drewnianych palach według zaleceń prof. Johannes Lührsa, zob. Hermann Phleps, *Die Herberge der Deutschen Studentenschaft in Danzig*, „Zentralblatt der Bauverwaltung vereinigt mit Zeitschrift für Bauwesen” 1934, Jg. 54, H. 35, s. 490–491, tu s. 490. Więcej o Phlepsie zob. Robert Born, *Zwischen Siebenbürgen und Norwegen. Die Forschungen von Hermann Phleps zur Holzarchitektur und deren politische Instrumentalisierung im Nationalsozialismus* [w:] *Kunstgeschichte in den besetzten Gebieten 1939–1945*, Hg. Magdalena Bushart, Agnieszka Gąsior, Alena Janatková, Köln–Weimar–Wien 2016, s. 275–307 (Serie: Brüche und Kontinuitäten. Forschungen zu Kunst und Kunstgeschichte im Nationalsozialismus, Bd. 2), s. 275–307, tu s. 275; Bernhardt, *Stil – Raum – Ordnung...*, s. 85–88, 234–241, 288.

⁷¹ Budynek schroniska nie istnieje, obecnie jego miejsce zajmuje Budynek A Wydziału Elektroniki, Telekomunikacji i Informatyki Politechniki Gdańskiej.

⁷² *Die Einweihung der neuen Studentenherberge*, DV 1934, nr 109, 12.05.1934; *Die Studentenherberge am Bosseweg*, DNN, nr 109, 12/13.05.1934.

drewnianego w dolnosaksońskiej konstrukcji fachwerkowej⁷³. Drzwi, okna, spoiny i drewniane odeskowanie ściany szczytowej pomalowano na biało, a rynny na niebieskozielono. Ściany sypialni i łazienek otynkowano, zaś na klatce schodowej, korytarzach i sufitach zastosowano drewnianą okładzinę⁷⁴. Na symboliczny charakter wykorzystanych przez Phlepsa form zwrócił uwagę prezydent Senatu WMG Hermann Rauschning, dokonujący uroczystego otwarcia obiektu⁷⁵. A sam Phleps stwierdził: „Budowa schroniska dla studentów świadczy o śmiałości [...], która od tysiąca lat dokonuje na tej świętej germańskiej ziemi największych dzieł kultury”⁷⁶.

Pomijając teren miejski, po 1933 r. na obszarze całego Wolnego Miasta Gdańska podjęto (podobnie jak w Rzeszy Niemieckiej) rozbudowę istniejącej już sieci schronisk młodzieżowych, przeznaczonych odtąd na potrzeby Hitlerjugend oraz Związku Niemieckich Dziewcząt⁷⁷, a Stowarzyszenie Gdańskich Schronisk Młodzieżowych (Danziger Jugendherbergsverband) włączono do Związku Niemieckich Schronisk Młodzieżowych Rzeszy (Reichsverband für deutsche Jugendherbergen)⁷⁸. Do nowo otwartych obiektów poza Gdańskiem zaliczały się schroniska w Nowym Dworze Gdańskim (Tiegenhof), Nowym Stawie (Neuteich), Przywidzu (Mariensee), Kolbudach (Kahlbude), Kiezmarku (Käsemark) i Pręgowie (Prangenu), a ich usytuowanie umożliwiało nocleg po jednodniowym marszu i docelowo dotarcie pieszo do granicy z Prusami Wschodnimi⁷⁹.

W 1936 r. oddano do użytku schronisko młodzieżowe w Pręgowie (Prangenu), w powiecie Gdańskie Wyżyny (il. 6). Projekt wykonał na zlecenie Związku Schronisk Młodzieżowych Wolnego Miasta Gdańska aktywny działacz Hitlerjugend, dyplomowany inż. Helmut Fritzler⁸⁰. W skromnym parterowym budynku z podcieniem (nietypowo) wzdłuż kalenicy i deskowanymi szczytami urządzone pokoje dzienne i kuchnię (na parterze) oraz sypialnie z 36 łózkami (na piętrze)⁸¹. Wnętrze podcienia udekorowano malowidłami

⁷³ Phleps, *Die Herberge...*, s. 490.

⁷⁴ Więcej o konstrukcji i użytych materiałach zob. *ibidem* (porównaj również plan sytuacyjny, przekroje i rzuty – s. 491).

⁷⁵ *Danzig weiht die Grenzlandherberge der Studentenschaft*, DV 1934, nr 110, 14.05.1934; *Weihe der Grenzlandjugendherberge*, DNN 1934, nr 110, 14.05.1934.

⁷⁶ *Danzig weiht die Grenzlandherberge der Studentenschaft*, DV 1934, nr 110, 14.05.1934.

⁷⁷ W prasie gdańskiej wskazywano, że w 1937 r. oddano w Rzeszy do użytku prawie 60 nowych schronisk, a w 1938 r. miało ich powstać aż 150. Wyliczono również, że liczba noclegów w schroniskach na terenie WMG od 1932 do 1937 r. wzrosła z niespełna 19 tysięcy do 75 tysięcy, zob. *Jugendherbergen – Heimstätten der wandernden Jugend*, DNN 1938, nr 77, 01.04.1938.

⁷⁸ *Baut Jugendherbergen!*, DV 1938, nr 103, 04.05.1938.

⁷⁹ *Das Danziger Jugendherbergsnetz im Ausbau*, DV 1936, nr 91, 18.04.1936.

⁸⁰ *Neue Jugendherberge gerichtet*, DNN 1936, nr 149, 29.06.1936; *Neue Jugendherberge in Prangenu*, DNN 1936, nr 230, 01.10.1936.

⁸¹ *Neue Jugendherberge in Prangenu*, DNN 1936, nr 230, 01.10.1936.



Il. 6. Dawne schronisko młodzieżowe w Pęgowie, proj. Helmut Fritzler, dekoracje malarskie Ernst Oldenburg, fot. ze zbiorów Krzysztofa Ciesiula

ściennymi z wizerunkami członków Hitlerjugend, Bund Deutschen Mädel i Deutsches Jugendvolk, które wykonał młody malarz Ernst Oldenburg⁸².

Największym nowym schroniskiem wybudowanym poza obszarem miejskim Gdańska był tzw. Dom Młodzieży (Haus der Jugend) w Nowym Dworze Gdańskim, siedzibie władz powiatu Wielkie Żuławy (il. 7). W maju 1936 r. wmurowano kamień węgielny⁸³, w sierpniu zawieszono na budynku wiechę⁸⁴, a w lipcu 1937 r. obiekt oddano do użytku⁸⁵. Nieistniejący już budynek był usytuowany na styku Schwarzer Wall i Lindenstraße (obecnych ulic Warszawskiej i Tczewskiej), przy południowym krańcu dzisiejszego ronda. Projekt wykonał nadradca budowlany Plagens⁸⁶. Budynek powstał na rzucie prostokąta (o wymiarach 25 × 12 m) i nadano mu formę domu podcieniowego w konstrukcji fachwerkowej na wzór dawnych domów wiejskich, z podcieniem na osi szerszej ściany⁸⁷. Przyziemie budynku znajdowało się poniżej poziomu drogi dojazdowej i konieczne było podniesienie podłoża do wysokości głównego wejścia, które mieściło się na osi piętra⁸⁸. W przyzie-

⁸² Pod koniec 1938 r. budynek poddano rozbudowie, której efekty (podobnie jak dokładna lokalizacja i dalsze losy obiektu) nie są znane, zob. *Zwei Danziger Jugendherbergen tragen die Namen gefallener Danziger SS-Männer*, DV 1938, nr 224, 24.09.1938.

⁸³ *Haus der Jugend in Tiegenhof*, DNN 1936, nr 125, 30/31.05.1936.

⁸⁴ „Haus der Jugend” Tiegenhof unter der Richtkrone, DNN 1936, nr 195, 21.08.1936.

⁸⁵ *Der Kreisparteitag der NSDAP. im Großen Werder*, DNN 1937, nr 153, 05.07.1937; *Kreisparteitag der NSDAP. Gr. Werder*, DNN 1937, nr 154, 06.07.1937; *Das Große Werder beging seinen Kreisparteitag – Einweihung des Hauses der Jugend*, DV 1937, nr 154, 06.07.1937.

⁸⁶ Willi Drost, *Kunstschaffen im Deutschen Danzig*, Danzig 1939, s. 17.

⁸⁷ *Haus der Jugend in Tiegenhof*, DNN 1936, nr 125, 30/31.05.1936.

⁸⁸ *Straßenverbesserung in Tiegenhof*, DNN 1937, nr 13, 16/17.01.1937.



Il. 7. Dawny Dom Młodzieży (Haus der Jugend) w Nowym Dworze Gdańskim, proj. Gerhard Plagens (budynek nie istnieje), repr. za: Willi Drost, *Kunstschaffen im Deutschen Danzig*, Danzig 1939, il. 115, E. Erich Kulke, *Die Laube als ostgermanisches Baumerkmal*, Munchen, il. 360, 361

miu znajdowały się: dwupokojowe mieszkanie dozorczy, pomieszczenie na rowery, szpiźnia, kotłownia, trzy pomieszczenia biurowe oraz natryski⁸⁹. Główne wejście do budynku prowadziło poprzez podcień wsparty na sześciu filarach. Na piętrze usytuowano dużą salę (o wymiarach około 6 × 12 m) urządzoną w stylu wiejskiej izby, dwa pomieszczenia biurowe, gabinet lekarski⁹⁰ i kuchnię wydającą posiłki

⁸⁹ *Haus der Jugend in Tiegenhof*, DNN 1936, nr 125, 30/31.05.1936; „*Haus der Jugend*” *Tiegenhof unter der Richtkrone*, DNN 1936, nr 195, 21.08.1936.

⁹⁰ *Das Haus der Jugend in Tiegenhof vor der Vollendung*, DV 1937, nr 149, 30.06.1937.

dla 300 osób. Na piętrze i poddaszu wygospodarowano również miejsca sypialne dla 150 osób i łazienki. W prasie podawano, że budowa „umożliwi miejscowym rzemieślnikom wyćwiczenie dobrego rzemiosła w starej konstrukcji szachulcowej”⁹¹. Po oddaniu obiektu do użytku wewnątrz, oprócz schroniska, znalazły siedzibę także lokalne placówki Hitlerjugend, Jungvolk i Bund Deutscher Mädel, a dużej sali nadano miano „hali honoru” – na cześć nieżyjących członków partyjnych organizacji młodzieżowych⁹². Podczas uroczystego poświęcenia budynku, gdański gauleiter Forster stwierdził, że „ten dom został zbudowany tak, jak wiele domów na Żuławach, wzniesionych przez ród rolników, którzy podbili tę ziemię ciężką, niestrudzoną pracą. W takim duchu powinna też służyć państwu młodzież, wówczas wypełni swe zadanie, zgodnie z życzeniem führera. [...] Również w tym Domu Młodzieży powinien zamieszkać duch nowego czasu. Jest to duch przyzwoitości, lojalności, ofiarności i odwagi”⁹³.

Architektura powstałego po 1933 r. schroniska im. Paula Beneke na Biskupiej Górcie w Gdańsku, będącego najważniejszym i największym schroniskiem młodzieżowym na terenie WMG, była przedmiotem osobnego opracowania⁹⁴. Warto tu przywołać kilka aspektów – autor projektu, pochodzący z Gdańska architekt Hans Riechert, jako zdobywca pierwszej i trzeciej nagrody w konkursie na schronisko z 1937 r. w poświęconym mu artykule chwalił się rocznym pobytem studyjnym w Norwegii, dzięki któremu miał okazję „wniknąć w źródła architektury germańskiej”⁹⁵. W północnym skrzydle kompleksu, przeznaczonym na potrzeby szkoleniowe lokalnej organizacji Hitlerjugend, Riechert zastosował fachwerkowy wykusz z tradycyjnym łączeniem drewnianymi kołkami oraz kutymi gwoźdźmi o dekoracyjnych główkach (na belkach ręcznie wycięto pozłacaną inskrypcję ze słowami Adolfa Hitlera: „co może uczynić naród, którego młodzież wyrzeka się wszystkiego, by służyć wielkiemu ideałowi”)⁹⁶. Ponadto architekt wprowadził w wystroju wnętrz liczne nawiązania do architektury wiejskiej – szczególnie w zwieńczonej belkowym stropem auli, wyposażonej w masywne drewniane ławki i ciężkie, metalowe żyrandole.

Warto zauważyć, że w styczniu 1939 r. Riechert zwyciężył w konkursie na projekt siedziby władz powiatu Gdańskie Niziny na Dolnym Mieście w Gdańsku. Zaprezentował trzykondygnacyjny, ceglany budynek z murowanym podcieniem wspartym na kamiennych (!) filarach (w odróżnieniu od pozostałych podcieni omówionych w tekście, wspartych na drewnianych słupach). W prasie

⁹¹ *Das Danziger Jugendherbergsnetz im Ausbau*, DV 1936, nr 91, 18.04.1936.

⁹² *Das Haus der Jugend in Tiegenhof vor der Vollendung*, DV 1937, nr 149, 30.06.1937.

⁹³ *Das Große Werder beging seinen Kreisparteitag – Einweihung des Hauses der Jugend*, DV 1937, nr 154, 06.07.1937.

⁹⁴ Anna Perz, *Paul-Beneke-Jugendherberge*, „Porta Aurea” 2009, t. 7/8, s. 396–413.

⁹⁵ Fritz Jaenicke, „Die schönste Jugendherberge im Osten!”, DNN 1938, nr 29, 04.02.1938.

⁹⁶ Anna Perz, *Paul-Beneke-Jugendherberge...*, s. 402.



Il. 8. Dawne przedszkole NSV w Pruszczu Gdańskim przy ul. J. Kochanowskiego 8, proj. Bruno Marg, repr. za: www.fotopolska.eu/1270371,foto.html

zauważono, że pozostali uczestnicy konkursu również często wykorzystywali w swoich projektach motyw podcienia⁹⁷.

Po 1933 r. Senat Wolnego Miasta Gdańska zrealizował budowę licznych przedszkoli, prowadzonych przez Narodowosocjalistyczną Opiekę Społeczną (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, w skrócie NSV). Latem 1938 r. w Pruszczu Gdańskim (w powiecie Gdańskie Wyżyny), przy ówczesnym Pfarrlandweg (obecnej ul. J. Kochanowskiego 8), po dziewięciu miesiącach prac oddano do użytku przedszkole NSV, połączone ze stacją pielęgniarstwa (il. 8)⁹⁸. Budynek został zaprojektowany przez architekta Brunona Marga⁹⁹ jako jednokondygnacyjny obiekt z otynkowanej cegły na rzucie odwróconej litery L, z fachsworkowymi szczytami i dwuspadowym dachem. Jego wiejski charakter podkreślały także drewniane okiennice, knagi i lukarny z dwuspadowymi daszkami po obu stronach dłuższego skrzydła. W dłuższym skrzydle, położonym równoległe do ulicy, mieściły się pomieszczenia przedszkolne, a w krótszym

⁹⁷ *Die Pläne für das Kreishaus der Danziger Niederung*, DV 1939, nr 6, 07/08.01.1939; *Um den Kreishausbau Danziger Niederung*, DNN 1939, nr 6, 07/08.01.1939.

⁹⁸ Budowę rozpoczęto na początku listopada 1937 r., a wiechę zawieszono pięć tygodni później, zob. *Der größte Kindergarten unseres Gaues in Praust*, DV 1938, nr 178, 02.08.1938.

⁹⁹ *Der größte Kindergarten unseres Gaues in Praust*, DV 1938, nr 178, 02.08.1938. O Brunonie Margu zob. Drost, *Kunstschaffen...*, s. 137. Por. też Ewa Barylewska-Szymańska, Wojciech Szymański, *Staroprzedmiejski fragment ulicy Okopowej w latach 1902–1945* [w:] *Stare Przedmieście* (seria: Historie Gdańskich Dzielnic, t. 2), red. Janusz Dargacz, Katarzyna Kurkowska, Gdańsk 2019, s. 350–352.

stacja pielęgniarska. Do obu członów budynku prowadziły osobne wejścia, usytuowane po stronie wewnętrznej dziedzińca. Na parterze przedszkola urządzono dwa pokoje zabaw dla dzieci, kuchnię i łazienkę, a w drugim skrzydle poczekalnię i pokój lekarski¹⁰⁰. Na częściowo niezagospodarowanym poddaszu znajdowały się mieszkania dla dwóch przedszkolank i dwóch pielęgniarek¹⁰¹. Obiekt określano w prasie jako „najnowocześniejszy w całym Pruszczu” ze względu na zastosowane rozwiązania techniczne: niezależną pompę elektryczną w piwnicy, własną oczyszczalnię ścieków, a także dostosowane do wzrostu dzieci sanitariaty. Pisano również, że budynek „stał się wzorowym przykładem przedszkola dla całego Wschodu” oraz że „jest siedzibą najpiękniejszego przedszkola, jakie posiadamy obecnie na Wschodzie. Od ręcznie kutych krat okiennych aż po stylowe meble, wszystko jest tak kształtne i doskonałe, że nie tylko dzieci, ale również goście czują się dobrze w tym budynku”¹⁰².

Zbliżone rozwiązania zastosował Marg w projekcie przedszkola NSV przy Cäcilienstraße 6 w Brzeźnie (obecnej ul. Mazurskiej 6), tworząc parterowy budynek z obszernym, dwukondygnacyjnym poddaszem, z dostawionym niższym i krótszym skrzydłem, kryty dwuspadowym dachem z lukarnami, z trzema ścianami szczytowymi w fachwerku, z osobnymi wejściami od południa i zachodu (il. 9). Budynek połączono ze stacją pielęgniarską NSV, po jego wschodniej stronie mieścił się obszerny ogród. Podczas inauguracji budowy gauamtsleiter Beyl powiedział: „To przedszkole powinno służyć niemieckiej, wierzącej, narodowosocjalistycznej, zdrowej młodzieży”, a w akcie erekcyjnym zamieszczono słowa Adolfa Hitlera: „Każdy jest zobligowany, aby służyć swojemu narodowi”¹⁰³.

W sierpniu 1939 r. oddano do użytku przedszkole NSV w Trąbkach Wielkich (Groß Trampken) w powiecie Gdańskie Wyżyny (il. 10). Autorem projektu był Marg. Obiekt postawiono na wzniesieniu przy wjeździe do wsi, u zbiegu obecnych ulic Gdańskiej i Pasteura. Prosta, jednopiętrowa bryła na rzucie prostokąta, z dwuspadowym dachem, była dobrze dopasowana do lokalnej architektury. Wiejski charakter podkreślały drewniane okiennice w elewacji frontowej, wsporniki, fachwerkowe szczyty zwieńczone drewnianą okładziną i lukarny po obu stronach dachu. Na parterze mieściły się dwie sale zabaw, kuchnia i sanitariaty. W salach zabaw wykonano dekoracje ścienne przedstawiające postaci z baśni braci Grimm (ich autorką była Annemarie Möller). Na poddaszu urządzono mieszkanie wychowawczynie oraz pomieszczenia stacji pielęgniarskiej, do których prowadziło osobne wejście po zachodniej stronie budynku. O przedszkolu pisano w prasie:

¹⁰⁰ *Der größte Kindergarten unseres Gaues in Praust*, DV 1938, nr 178, 02.08.1938; *Ein NSV-Kindergarten-Richtfest in Praust*, DV 1937, nr 285, 07.12.1937.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Das Prauster Kinderparadies*, DV 1938, nr 190, 16.08.1938.

¹⁰³ *Die NSV baut im Brösen*, DNN 1939, nr 102, 03.05.1939. Niszczący budynek jest obecnie zajmowany przez prywatną firmę handlową.



Il. 9. Dawne przedszkole NSV w Gdańsku Brzeźnie przy ul. Mazurskiej 6, proj. Bruno Marg, fot. Jagoda Załęska-Kaczko



Il. 10. Dawne przedszkole NSV w Trąbkach Wielkich, proj. Bruno Marg, repr. za: „Danziger Neueste Nachrichten” 1939, nr 183



Nawiązania
do tradycji
budownictwa
wiejskiego...

Il. 11. Dawny obiekt szkoleniowy Gdańskiej Państwowej Służby Pomocniczej w Dębinie koło Nowego Stawu, proj. Gerhard Plagens, repr. za: *Fünf Jahre Danziger Arbeitsdienst*, Danzig 1939, il. 13

„zbudowane w duchu i stylu naszych czasów”. Porównywano je do „małej twierdzy”. Podczas uroczystości oddania obiektu do użytku lokalny lider partyjny gauamtsleiter Beyl zwrócił uwagę, że przedszkole jako „bastion niemieckości przy granicy” ma do spełnienia szczególnie ważne zadania¹⁰⁴.

W 1937 r. na terenie WMG utworzono pięć obozów Służby Wiejskiej (Landdienst), prowadzonych przez gdańską Hitlerjugend. Celem Służby Wiejskiej było przeciwdziałanie odpływowi młodzieży do miasta poprzez naukę pracy fizycznej w gospodarstwach wiejskich, połączoną ze szkoleniem ideologicznym w myśl nurtu Blut und Boden. Powstały wówczas obozy w Lagschau (Łaguszewie), Mittel-Golmkau (Gołębiewie Średnim), Tragheim (Tragaminie), Eichwalde (Dębinie) i Parschau (Parszewie). Za projekty budynków (bądź przebudowy) odpowiadał gdański architekt Marg (zapewne jako podwładny Plagensa)¹⁰⁵. Na początku czerwca 1937 r. w Dębinie (Eichwalde) koło Nowego Stawu (w powiecie Wielkie Żuławy) oddano do użytku obiekt szkoleniowy wykonany na zlecenie Gdańskiej Państwowej Służby Pomocniczej (Danziger Staatliche Hilfsdienst) według projektu Plagensa (il. 11)¹⁰⁶. Skromny, parterowy budynek z dwuspadowym dachem i lukarną, o białych ścianach dekorowanych zielonymi

¹⁰⁴ *Richtfest eines NSV-Kindergartens*, DNN 1938, nr 239, 12.10.1938; *Kindergartenneubau in Trampken*, DNN 1938, nr 183, 08.08.1939. Budynek istnieje do chwili obecnej.

¹⁰⁵ *Die ersten Danziger Landdienstlager eröffnet*, DNN 1937, nr 142, 22.06.1937. W kwestii służby wiejskiej por. Christoph Pallaske, *Die Hitlerjugend der Freien Stadt Danzig 1926–1939*, Münster–New York–München–Berlin, 1999, s. 65 i przyp. 80 na s. 104.

¹⁰⁶ *Das Eichwalder Umschulungslager*, DNN 1936, nr 258, 03.11.1936; *Das Umschulungslager Eichwalde des Staatlichen Dienstes*, DV 1937, nr 122, 29.05.1937; Erich Graeske, *Fünf Jahre Danziger Arbeitsdienst*, Danzig 1939, s. 48. Por. Jan Daniluk, *SS w Gdańsku. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2013, s. 90–91.

okiennicami i deskowanymi brązowymi szczytami, określano w prasie jako „wzorowy obiekt” i „piękne świadectwo niemieckiej architektury i niemieckiego rzemiosła”¹⁰⁷. W piwnicy urządzono pomieszczenia administracyjne, salę dla chorych, prysznic z przebieralnią oraz dwa karcery. Na parterze mieściły się kuchnia, spiżarnia oraz obszerna jadalnia według projektu Plagensa – z piecem kaflowym, dekorowana ceglana posadzką, ławami przyściennymi i siedziskami, ręcznie kutymi kinkietami, belkowym stropem i drewnianym żyrandolem. Na poddaszu urządzono sypialnie dla 24 osób, warsztat i pomieszczenie dla zwierzchnika, usytuowano tam również zbiornik na wodę¹⁰⁸.

Wiosną 1937 r. w miejsce Deutscher Luftsport-Verband powołano Narodowosocjalistyczny Korpus Lotniczy (Nationalsozialistisches Fliegerkorps, w skrócie NSFK)¹⁰⁹, którego celem stało się utworzenie na terenie WMG stałego obiektu szkoleniowego z odpowiednimi pomieszczeniami dla załogi, kursantów i maszyn. Do celów szkoleniowych wykorzystywano teren w Piekle Górnym (Oberhölle) obok Przywidza (Mariensee) w powiecie Gdańskie Wyżyny (Danziger Höhe) – już w 1935 r. wydzierżawiono działkę od miejscowego rolnika. Pierwotnie szkoła i maszyny mieściły się w stodołach w Piekle Górnym i sąsiednim Trzepowie (Strippau). Organizowano tam szkolenia lotnicze (niedzielne bądź dwutygodniowe), przeznaczone dla młodzieży w wieku 14–18 lat, zgrupowanej w jednostkach lotniczych HJ (werbowanie odbywało się już wśród dzieci z organizacji Deutsches Jungvolk)¹¹⁰. W latach 1938–1939 w połowie drogi pomiędzy Piekle Górnym a Trzepowem zbudowano siedzibę szkoły szybowcowej NSFK według projektu architekta Viktora Zirkwitza (*nota bene* dawnego pilota) we współpracy z mistrzem budowlanym Paulem Strauchem (il. 12)¹¹¹. Projekt przewidywał wybudowanie na zboczu wzniesienia obszernego, dwuczłonowego, podłużnego kompleksu, zwieńczonego spadzistym dwuspadowym dachem z lukarnami z fachwerkowym podcieniem po stronie zachodniej. Do wyższego członu budynku (o wymiarach 26 × 12 m), w którym znajdowały się sala wykładowa, jadalnia, pomieszczenia kuchenne, pokój lekarski, warsztaty obróbki drewna i metalu, przechowalnia rowerów i sale noclegowe dla 240 osób, przylegał duży hangar lotniczy (o wymiarach 25 × 15 m)¹¹². Podcień miał służyć uczniom jako osłonięty

¹⁰⁷ *Das Umschulungslager Eichwalde des Staatlichen Dienstes*, DV 1937, nr 122, 29.05.1937.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ O jego strukturach na terenie WMG, por. *Danzigs neue Fliegerstandarte*, DV 1937, nr 241, 15.10.1937.

¹¹⁰ *Segelflugschule Mariensee des NSFK*, DV 1938, nr 257, 02.11.1938.

¹¹¹ *Ibidem*; „Volk flieg’ du wieder...”, DNN 1939, nr 27, 01.02.1939. Obecny adres: Piekło Górne, ul. Kasztanowa 1. O Viktorze Zirkwitu zob. Drost, *Kunstschaffen...*, s. 138. Biogram Viktora Zirkwitza zob. *Die bauliche Entwicklung...*, s. 19 (nienumerowana). Por. też Birte Pusback, *Stadt als Heimat, Die Danziger Denkmalpflege zwischen 1933 und 1939*, Köln–Weimar–Wien 2006, s. 242–244, 249–250.

¹¹² „Volk flieg’ du wieder...”, DNN 1939, nr 27, 01.02.1939.



Il. 12. Dawna szkoła szybowcowa Narodowosocjalistycznego Korpusu Lotniczego koło Piekła Górnego, proj. Viktor Zirkwitz, Paul Strauch, repr. za: Viktor Zirkwitz, *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche...*, Danzig 1940, il. 83

plac obserwacyjny¹¹³. Bezpośrednio nad wejściem, na osi szczytu, zawisła płaskorzeźbiona figura uskrzydłonego człowieka, stanowiąca symbol NSFK, a w zwieńczeniu szczytu pod herbem Gdańska umieszczono odznakę pilota szybowcowego z trzema mewami (która oznaczała, że w obiekcie przeprowadzano wszystkie stopnie egzaminów – A, B i C). Standartenführer Fritz Schwarz, inicjator budowy szkoły, o jej adeptach mówił otwarcie: „ci młodzi ludzie są podstawą nowego pokolenia, które jest celowo wychowywane do przyszłej służby w siłach powietrznych”¹¹⁴, a podczas zawieszania wiechy stwierdził: „Ten dom powinien stać się miejscem pracy i wychowania, miejscem tworzenia w duchu idei, którą nadał führer”¹¹⁵.

Latem 1939 r. w Ełganowie (Lamenstein) rozpoczęto budowę siedziby Hitlerjugend – pierwszego tego typu obiektu w powiecie Gdańskie Wyżyny – zrealizowaną według projektu Zirkwitza. Skromny parterowy budynek na rzucie prostokąta, z dwuspadowym dachem i podcieniem z fachwerkiem w ścianie szczytowej

¹¹³ Erich Kulke, *Die Laube als ostgermanisches Baumerkmal. Unter besonderer Berücksichtigung der Bauernhöfe an der unteren Oder*, München, b.d. wyd. (Serie: Deutsche Volkskunde. Schriftenreihe der Arbeitsgemeinschaft für deutsche Volkskunde. Gruppe: Haus und Hof), s. 280.

¹¹⁴ *Segelflugschule Mariensee des NSFK*, DV 1938, nr 257.

¹¹⁵ „Volk flieg’ du wieder...”, DNN 1939, nr 27. W czasie wojny kompleks był wykorzystywany przez Hitlerjugend, po 1945 r. m.in. przez członków Aeroklubu Gdańskiego, a obecnie niszczone nieużytkowany.

stanowił – według relacji prasowej – przykład „typowego gdańskiego stylu chłopskiego” i „ucieleśnienie dawnej niemieckiej chłopskiej tradycji”¹¹⁶. Podczas zawieszania wiechy miejscowy bannführer Halmschlag określił go jako „odpowiedni, piękny, wpisujący się w krajobraz” i wyraził pragnienie, aby młodzież, która miała w nim dorastać, stała się – jak ten budynek – „prostolinijna, solidna i skromna”. Powiatowy lider partyjny Busch podkreślił znaczenie tej inwestycji i skonstatował, że budynki narodowego socjalizmu „będą służyć nie tylko dzisiejszemu pokoleniu, ale także następnym, które będą się wychowywać w narodowosocjalistycznym światopoglądzie”¹¹⁷.

Od lutego 1939 r. we wsi Kolnik (Kohling) w powiecie Gdańskie Wyżyny trwały prace nad budową pierwszego na tych terenach wiejskich partyjnego domu wspólnotowego według projektu powiatowego radcy budowlanego H. Henkela (współpraca: Felshart)¹¹⁸. W centrum wsi, pomiędzy obecnymi ulicami Topolową a Dębową, postawiono parterowy dom facherkowy na rzucie krzyża, na fundamencie z kamieni polnych, zwieńczony prostym dwuspadowym dachem (pierwotnie prawdopodobnie krytym strzechą), z facherkowym podcieniem wspartym na ośmiu filarach od strony południowej¹¹⁹. Wewnątrz urządzono obszerną salę z otwartą więźbą dachową (o wymiarach 20 × 8 m), mieszczącą 150 osób, przeznaczoną na zgromadzenia i uroczystości¹²⁰. W prasie zwrócono uwagę na przygraniczne położenie wsi i wynikające stąd szczególnie znaczenie obiektu¹²¹. Określano go jako „wspaniały przykład niemieckiego rzemiosła”, „zbudowany po staroniemiecku”, zaś powiatowy lider partyjny Busch nazwał go „symbolem narodowosocjalistycznej energii” i „klejnotem miejsca”¹²².

Podobne formy, jak w przypadku przedszkola w Pruszczu Gdańskim, zastosowano przy budowie tzw. Domu Koleżeńkiego (Kameradschaftsheim) dla pracowników miejscowej cukrowni. Obiekt oddano do użytku dopiero we wrześniu 1940 r., a więc po włączeniu WMG do Rzeszy, ale jego realizację zapowiedziano już wiosną 1938 r. przy okazji budowy pobliskiego placu

¹¹⁶ *Richtfest der HJ. in Lamenstein*, DNN 1939, nr 159, 11.07.1939. W pierwotnym projekcie przewidziano deskowany szczyt zamiast facherku oraz lukarnę w formie wolego oka, zob. Kulke, *Die Laube...*, s. 288, il. 349. Budynek z niewielkimi zmianami zachował się do chwili obecnej (adres: Elganowo, ul. Szkolna 5).

¹¹⁷ *Richtfest der HJ. in Lamenstein*, DV 1939, nr 159, 11.07.1939.

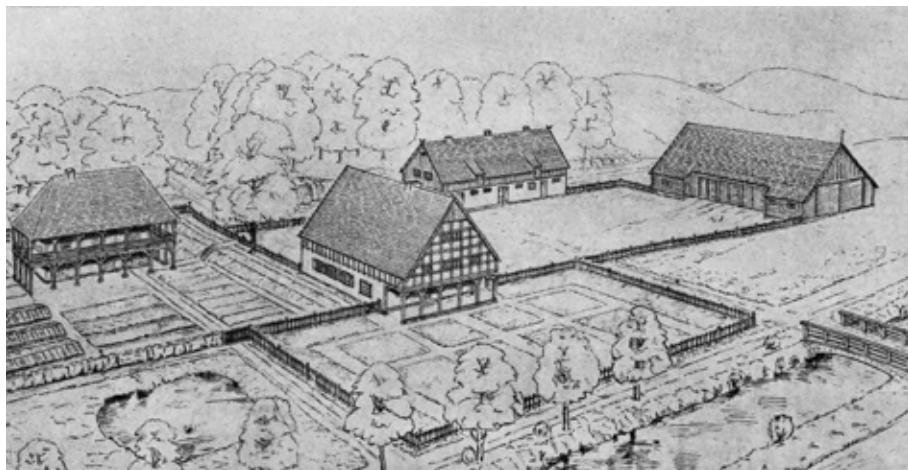
¹¹⁸ *Richtfest eines Gemeinschaftshauses im Kreise Danziger Höhe*, DV 1939, nr 114, 17.05.1939.

¹¹⁹ Każdy z ośmiu drewnianych filarów został подарowany przez innego rolnika i oznaczony przy użyciu tzw. Hofzeichen (czyli tradycyjnego znaku graficznego identyfikującego gospodarstwo rolne), zob. *ibidem*.

¹²⁰ Data oddania budynku do użytku nie jest znana. Podczas inauguracji budowy w lutym 1939 r. deklarowano ukończenie obiektu w maju, a w trakcie zawieszania wiechy (w maju) – na dożynki (prace ukończono prawdopodobnie bezpośrednio po wybuchu wojny, w związku z czym pominięto formalne uroczystości), zob. *ibidem*; *Das erste Gemeinschaftshaus auf dem Lande*, DNN 1939, nr 45, 22.02.1939.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² *Richtfest eines Gemeinschaftshauses im Kreise Danziger Höhe*, DV 1939, nr 114, 17.05.1939. Budynek mieści się przy ul. Dębowej 4 w Kolniku. Przetrwał w dobrym stanie.



Il. 13. Zabudowa dawnego gospodarstwa rolnego Paula Ehle w Gdańsku Maćkowach, proj. Viktor Zirkwitz, repr. za: *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche...*, Danzig 1940, il. 76a

sportowego¹²³. Budynek stał w sąsiedztwie cukrowni, po przeciwległej stronie Bahnhofstraße (obecnej ul. F. Chopina 34), i przyjął formę podpiwniczonego, piętrowego domu w konstrukcji fachwerkowej, przykrytego stromym dwuspadowym dachem z lukarnami. Po stronie wewnętrznego dziedzińca dostawiono wysoki, podpiwniczony taras, z przejściami do wnętrza poprzez trzy portfenetry, zwieńczone łukiem odcinkowym. W budynku, oprócz dużego pomieszczenia dla załogi, urządzono kuchnię, kregielnię i przebieralnię¹²⁴. Obok zbudowano bieżnię, basen i kort tenisowy¹²⁵.

Ważną grupę inwestycji Senatu WMG stanowiły „wzorowe” gospodarstwa rolne, powstałe w ramach reformy rolnej, z zabudową według projektów Zirkwitza¹²⁶. Jedną z licznych realizacji tego architekta (por. przyp. 111) były budynki mieszkalno-gospodarcze w gospodarstwie rolnym Paula Ehle (hodowcy warzyw, zasłużonego członka SS), który na zlecenie Senatu WMG przejął pod uprawę rolną 140 morg z majątku Matzkau (Maćkowy) na południowej granicy Gdańska (il. 13)¹²⁷. W latach 1936–1937 zbudowano nową zagrodę, położoną w odległości 150 metrów na zachód od Lwiego Dworu (Löwenschloss), jednego z najstarszych

¹²³ *Um die Verschönerung des Danziger Dorfbildes*, DNN 1938, nr 109, 11.05.1938. Więcej o budowie placu sportowego z otwartym basenem por. *Sportplatz von 7 1/2 Morgen in Praust*, DV 1938, nr 146, 25.06.1938.

¹²⁴ *Vorbildliches soziales Werk*, DNN 1940, nr 212, 09.09.1940.

¹²⁵ *Ibidem*. Obiekt przetrwał do chwili obecnej.

¹²⁶ *Erbhofverordnung vom 15. Mai 1935*, „Gesetzblatt für die Freie Stadt Danzig” 1935, nr 46, 22.05.1935, s. 653–654; *Neues Bauerntum im Danziger Landgebiet*, DV 1938, nr 173, 29.07.1938; *Erleichterungen für Siedler*, DNN 1933, nr 185, 09.08.1933. Por. Anna Teut, *Architektur im Dritten Reich 1933–1945*, Berlin–Frankfurt am Main–Wien 1967, s. 272–276.

¹²⁷ *Neubauernstelle in Guteherberge*, DNN 1937, nr 254, 30/31.10.1937; *Mustergültiger neuer Erbhof bei Guteherberge*, DV 1937, nr 254, 30.10.1937.

domów podcieniowych na obszarze gdańskim. Kompleks budynków wokół wewnętrznego dziedzińca, złożony z siedziby gospodarza w formie domu podcieniowego z fachwerkowym szczytem, stodoły oraz szopy, był chwalony w prasie za „nowoczesne rozwiązanie kwestii rozplanowania przestrzeni”, a jego zarządcę określano mianem wzorowego rolnika i żołnierza¹²⁸.

Wśród projektów Zirkwita na uwagę zasługują również przykłady zabudowy w innych gospodarstwach rolnych, które powstały po 1933 r. na terenach wiejskich WMG w ramach reformy rolnej. Należą do nich złożone z kilku budynków gospodarstwa rolne w Kleszczewku (Klein-Kleschkau)¹²⁹ i Prędzieszynie (Prangschin)¹³⁰, ze skromnymi domami o odeskowanych szczytach i drewnianymi stodołami (wybudowane w 1937 r.), trzy szeregowo ustawione gospodarstwa rolne w Steblewie (Stüblau) z 1938 r., z obszerną, podłużną zabudową, łączącą mieszkania z oborami i stodołami¹³¹, a także kompleks kilkunastu domów dla robotników wiejskich w posiadłości Goszyn (Goschin) pod Pruszczem Gdańskim (z 1936 i 1939 r.), z dwuspadowymi dachami i odeskowanymi szczytami¹³². Ponadto Zirkwitz zaprojektował dwa warsztaty rzemieślniczo-mieszkalne w Miłocinie (Herzberg) – kuźnię z 1934 r., wykonaną w tradycyjnej konstrukcji sumikowo-łatkowej¹³³, oraz warsztat kołodziejski z 1937 r., oba skromne, z dekoracyjnymi okiennicami i z podcieniem na przedłużeniu dłuższej elewacji¹³⁴.

Odrębny przykład nawiązania do lokalnych tradycji budowlanych stanowi hala plażowa dla turystów narodowosocjalistycznej organizacji Kraft durch Freude (Siła przez Radość) w Wisłoujściu (il. 14), zbudowana wiosną 1938 r. w połowie drogi między gdańskimi kąpieliskami w Wisłoujściu i na Stogach¹³⁵.

¹²⁸ *Neubauernstelle in Guteherberge*, DNN 1937, nr 254, 30/31.10.1937. Obecny adres: Gdańsk, ul. Trakt św. Wojciecha 266–268.

¹²⁹ Zabudowa gospodarstwa nie przetrwała, zob. Zirkwitz, *Die bauliche Entwicklung...*, s. 76.

¹³⁰ Zabudowa częściowo przetrwała (obecny adres: Straszyn, ul. Poprzeczna 36 i 36b), dwie fotografie zob. *ibidem*, s. 78–79.

¹³¹ Budynki zachowały się (obecny adres: Steblewo 56, 58 i 60); fot. i rzut przyziemia zob. *ibidem*, s. 77.

¹³² Przetrwała część obiektów, usytuowana przy ul. H. Derdowskiego w Goszynie; fot. i rzut aksonometryczny zob. *ibidem*, s. 80.

¹³³ Budynek zachowany do chwili obecnej (obecny adres: Miłocin 2); fot. i rzuty przyziemia i poddasza zob. *ibidem*, s. 74.

¹³⁴ Budynek nie zachował się, fot., zob. *ibidem*, s. 75.

¹³⁵ *KdF-Halle in Weichselmünde erhält 1300 Plätze*, DV 1938, nr 86, 12.04.1938; *Gauleiter Forster übergab Danzigs erste KdF-Halle ihrer Bestimmung*, DV 1938, nr 130, 07.06.1938; *5 Jahre K. d. F.*, Danzig 1938, s. 23 (nienumerowana). Budynek został oddany do użytku na początku czerwca 1938 r., po zaledwie dziewięciu tygodniach prac. Po 1939 r. konstrukcję zdemontowano i powtórnie wykorzystano przy budowie hali miejskiej w Gdyni (1942–1943). Warto zauważyć, że w pobliżu ul. Kontenerowej w Gdańsku zachował się betonowy fundament o rozmiarach zbliżonych do hali (która według informacji prasowej miała 50 m długości i 20 m szerokości). Więcej o budynku zob. Jagoda Załęska-Kaczko, *Organizacja Kraft durch Freude w Wolnym Mieście Gdańsku i jej kąpielisko morskie*, „Argumenta Historica. Czasopismo Naukowo-Dydaktyczne” 2014, nr 1, s. 171–181. Więcej o gdyńskiej hali miejskiej zob. Małgorzata Omilanowska, *Herbert*



Il. 14. Hala plażowa Kraft durch Freude w Gdańsku Wisłoujściu, proj. Otto Frick (budynek nie istnieje), repr. za: Willi Drost, *Kunstschaffen im Deutschen Danzig*, Danzig 1939, il. 114

Zgodnie z projektem architekta Ottona Fricka¹³⁶ powstała hala w konstrukcji fachimowej z odeskowaniem, przykryta dwuspadowym dachem krytym strzechą i lukarnami, z trzech stron doświetlona oknami ze szprosami¹³⁷. Budynek ustawiono równolegle do linii brzegowej Zatoki Gdańskiej. Na południowej elewacji szczytowej zawieszono ponad wejściem płaskorzeźbioną kogę z emblematem KdF-u na żaglu¹³⁸, na północnej zaś większe logo KdF-u. W prasie wskazywano, że hala naśladuje wyglądem dawne budownictwo wiejskie¹³⁹. Wnętrze budynku zdominowały proste elementy z drewna – otwarta więźba dachowa, stoły i ławki, a także podest i dwie empory muzyczne przy ścianach szczytowych. W budynku organizowano zebrania, koncerty i wieczory taneczne oraz sprzedawano przekąski plażowiczom (obiekt mógł jednocześnie pomieścić około 1300 osób). Jesienią 1938 r. zapowiedziano, że już

Böhm – architekt miejski Gotenhafen i jego działalność w Gdyni w latach 1941–1945, „Porta Aurea” 2012, t. 11, s. 327–328.

¹³⁶ Więcej o Otto Fricku zob. *Professor Otto Frick achtzig Jahre alt*, „Das Ostpreußenblatt” 1957, Jg. 8, Folge 15, s. 6; Waldemar Warschkun, Walter Gottschalk, *Oberbaurat i. R. Professor Otto Frick †*, „Das Ostpreußenblatt” 1963, Jg. 14, Folge 7, s. 11; Pusback, *Stadt als Heimat...*, s. 244–246.

¹³⁷ NS-Gemeinschaft Kraft durch Freude Gau Danzig, *Ein Führer durch Danzig für unsere KdF-Gäste*, Danzig 1938, s. 43.

¹³⁸ Jacek Friedrich zwrócił uwagę na połączenie kogi ze swastyką, nazywając je „obrazowym zespoleniem głęboko zakorzonego wizualnego symbolu gdańskości z emblematem narodowosocjalistycznym”, zob. Friedrich, *Walka obrazów...*, s. 304–305, przyp. 13.

¹³⁹ *Ein Führer durch Danzig...*, s. 43.

w następnym roku w bezpośrednim sąsiedztwie hali powstanie kąpielisko dla członków KdF-u (również według projektu Fricka). Hala plażowa z trzech stron miała zostać otoczona trzema budynkami w konstrukcji fachwerkowej, z dwuspadowymi dachami, połączonymi niskim, zadaszonym korytarzem. Dwa budynki skrajne, oba ukształtowane na rzucie litery L, miały być w założeniu domami noclegowymi dla łącznie około 500 turystów, z pokojkami dla dwóch, trzech i czterech osób. W środkowym budynku miały się znajdować: stołówka, kuchnia, pomieszczenia biurowe i gospodarcze oraz pokoje pracownicze, natomiast w piwnicach zamierzano umieścić chłodnię, skład piwa, prysznic, pralnię i kotłownię. Planowano równoczesne powstanie nowej szosy dojazdowej i budowę murowanej platformy na potrzeby imprez plenerowych, zlokalizowanej pomiędzy halą a linią brzegową, a w dalszej przyszłości budowę nowej przystani (projekt nigdy nie został zrealizowany)¹⁴⁰.

Szczególny przykład nawiązania do architektury wiejskiej poprzez zastosowanie konstrukcji zrębowej stanowi letnia rezydencja gdańskiego gauleitera Forstera w gdańskim Orlu na Wyspie Sobieszewskiej. Wprawdzie obiekt był prywatną siedzibą gauleitera, przekazaną mu w 1933 r. przez lokalną organizację partyjną, ale pełnił również funkcje reprezentacyjne. Urzędnik gościł w nim notabli z Rzeszy¹⁴¹. Dawna rezydencja (zrealizowana według projektu nieznanego architekta)¹⁴² składa się z dwóch członów połączonych niskim, przeszklonym korytarzem: budynku mieszkalnego (zwanego domkiem myśliwskim) oraz usytuowanej prostopadle do niego obszernej jadalni z zapleczem kuchennym. Ów domek myśliwski to skromny, parterowy budynek z modrzewiowego drewna na kamiennym cokole, z drewnianymi okiennicami, zwieńczony dwuspadowym dachem z lukarną i ozdobnymi knagami. W dolnej kondygnacji, krytej drewnianym stropem, rozmieszczono cztery pomieszczenia (w tym salę z ceglany kominkiem), a na poddaszu osiem niewielkich sypialni. Obszerna jadalnia, ze stropem kasetonowym i kafłowym kominkiem, była również dostępna od dziedzińca przez trzy pary dwuskrzydłowych drzwi¹⁴³.

Wykazane powyżej – z wyjątkiem rezydencji Forstera – inspiracje żuławską architekturą podcieniową można dostrzec także na jednym z osiedli z lat trzydziestych, powstałym poza obszarem WMG – w Magdeburgu. Trudna sytuacja gospodarcza w Wolnym Mieście skłoniła Senat do podjęcia akcji przesiedleń emerytów i robotników do Rzeszy. W związku z tym w lipcu 1936 r.

¹⁴⁰ 5 Jahre K. d. F. ..., s. 24 (nienumerowana).

¹⁴¹ Por. Rafał Jan Krause, *Tajemnice „Forsterówki” – rezydencja „Kata Pomorza”, „Odkrywca”* 2005, nr 4, s. 34–37, tu s. 34–35. Za udostępnienie kopii artykułu dziękuję dr Janowi Danilukowi.

¹⁴² Według wspomnień Wysokiego Komisarza Ligi Narodów – Carla Jakoba Burckhardta, rezydencja miała zostać zbudowana na podstawie planów opracowanych osobiście przez Adolfa Hitlera, zob. Carl J. Burckhardt, *Moja misja w Gdańsku 1937–1939*, Warszawa 1970, s. 63.

¹⁴³ Rzuty budynku załączone do białej karty budynku opublikował Krause, *Tajemnice „Forsterówki”* ..., s. 37. Kompleks przetrwał w niemal niezmienionej formie, jego obecny adres: ul. Lazurowa 3, Gdańsk.

w Magdeburgu rozpoczęto budowę osiedla nazywanego „Gdańską Wsią” („Danziger Dorf”), przeznaczonego dla bezrobotnych imigrantów z obszaru WMG¹⁴⁴. W dzielnicy Kannenstieg, położonej na północy miasta, przy obecnych ulicach Beringer Weg, Wenddorfer Weg i Loitscher Weg¹⁴⁵, zbudowano 35 domów wielorodzinnych (dla prawie 200 rodzin) oraz tzw. dom wspólnotowy (Gemeinschaftshaus). W listopadzie 1936 r. zawieszono wiechę nad 23 bliźniakami (mieszczącymi po cztery mieszkania) i 12 szeregowcami (po osiem mieszkań)¹⁴⁶. Do każdego mieszkania przynależał ponaddwumetrowy ogródek. Warto podkreślić, że ostatni z szeregowców połączono z domem wspólnotowym w formie obszernego fachimkowego domu podcieniowego, w którym urządzono sklep, gospodę i dwa mieszkania, a także lokal partyjny oraz pomieszczenia dla Hitlerjugend i organizacji NS-Frauenschaft¹⁴⁷. Budynek wraz z przyległym placem otoczonym lipami tworzył centrum nowego osiedla¹⁴⁸. Na elewacji domu wspólnotowego zawieszono – na znak więzi pomiędzy miastami – herby Magdeburga i Gdańska¹⁴⁹. Projekty osiedla współtworzyli dwaj radcy budowlani: Paul Götsch i Fritz Keller¹⁵⁰, zaś w prasie gdańskiej szczególną uwagę zwrócono na postać Kellera (kierownika magdeburckiego Urzędu Budownictwa Naziemnego) i jego związki z Gdańskiem, które wpłynęły na kształt całej inwestycji¹⁵¹.

W Wolnym Mieście Gdańsku – podobnie jak w Rzeszy Niemieckiej – nie wypracowano jednolitego stylu w budownictwie, który miałby ucieleśniać ideologię narodowego socjalizmu. Obok nawiązujących do klasycyzmu monumentalnych budynków urzędowych (państwowych i partyjnych) i architektury przemysłowej, podporządkowanej konstrukcyjno-funkcjonalnym

¹⁴⁴ *Eine vorbildliche Siedlung für Danziger im Reich*, DNN 1936, nr 273, 21/22.11.1936. Więcej na temat zabudowy mieszkalnej osiedla zob. Ute Schmidt-Kraft, *Symposium Bruno Taut Werk und Lebensstadien. Würdigung und kritische Betrachtung*, Magdeburg 1995, s. 290; Heidi Roeder, *Die Siedlung „Danziger Dorf” (1936) [w:] eadem, Nationalsozialistischer Wohn- und Siedlungsbau. Danziger Dorf, Siedlung Schiffshebewerk, Kleinsiedlung am Milchweg, u.a.*, Hg. Stadtplanungsamt Magdeburg, H. 43/II, Magdeburg 1995, s. 12–34.

¹⁴⁵ Pierwotne nazwy ulic to Danziger Dorf, Danziger Straße i Langfuhrer Straße.

¹⁴⁶ *Das „Danziger Dorf” in Magdeburg*, DNN 1936, nr 260, 05.11.1936; *Das „Danziger Dorf” in Magdeburg*, DV 1936, nr 260, 05.11.1936.

¹⁴⁷ *Sie sollen sich wie zu Hause fühlen*, DNN 1938, nr 203, 31.08.1938; Helmut Weihsmann, *Bauen unterm Hakenkreuz. Architektur des Untergangs*, Wien 1998, s. 636. W okresie powojennym podcień został zabudowany.

¹⁴⁸ *Eine vorbildliche Siedlung für Danziger im Reich*, DNN 1936, nr 273, 21/22.11.1936.

¹⁴⁹ Weihsmann, *Bauen unterm Hakenkreuz...*, s. 636.

¹⁵⁰ Weihsmann wskazuje jako autora wyłącznie Götscha, zob. *ibidem*, s. 635. Jednak na szkicach projektowych załączonych do publikacji Heidi Roeder (por. przyp. 144) są widoczne podpisy obu architektów: plan sytuacyjny osiedla podpisał Keller (s. 20), projekty mieszkań (s. 21, 28), projekt domu wspólnotowego (s. 24, 25) i obórek (s. 29) – Götsch i Keller, a projekty nasadzeń (s. 29, 30) – Götsch.

¹⁵¹ Więcej o Fritzu Kellerze zob. *Eine vorbildliche Siedlung für Danziger im Reich*, DNN 1937, nr 273, 21/22.11.1937; *Danzig und Magdeburg, zwei Städte, zwei Schicksale*, DNN 1937, nr 254, 30/31.10.1937; *Freundschaft zwischen zwei Städten*, DNN 1937, nr 255, 01.11.1937.

rygorom, realizowano również odrębne w formach „wzorcowe” osiedla mieszkaniowe i przedszkola, obiekty szkoleniowe (w tym schroniska młodzieżowe i siedziby Hitlerjugend) oraz nowe zagrody w gospodarstwach rolnych. Ich swojski („heimisch”), rodzimy („bodenständig”), ludowy („volkstümlich”) charakter, wyrażany za pomocą elementów bliskich tradycjom lokalnego budownictwa, z powodzeniem służył celom partyjnej propagandy, kreującej mit idyllicznej, silnej, jednolitej wspólnoty narodowej.

Na przedmieściach Gdańska i Sopotu tworzono namiastkę sielankowego życia wiejskiego, nieprzypadkowo koncentrując nowe osiedla wokół partyjnych siedzib. Na wsi zadbano natomiast o dostosowanie formą i skalą do istniejących układów ruralistycznych, ułatwiając mieszkańcom oswojenie się z nowymi, użytecznymi obiektami, a przez to zaakceptowanie i utrwalenie nowej władzy. Standaryzowane, tanie w wykonaniu i praktyczne budynki, celowo zaprojektowane przez wykształconych architektów na wzór wiejskiej zabudowy, z uwzględnieniem prostych zabiegów estetycznych (jak odpowiednio ułożone deski w drzwiach i okiennicach, szprosy w oknach, odeskowane szczyty, profilowane zakończenia wsporników dachu, snycerskie opracowanie filarów podcieni i odpowiedni dobór barw), a także nawrót do fachwerku i podcienia miały na celu nie tylko promowanie tradycyjnych metod rzemieślniczych, lecz także udowodnienie nieprzerwanej ciągłości kultury niemieckiej w Wolnym Mieście Gdańsku, pomimo jego oddzielenia od Rzeszy. Narracja towarzysząca inauguracji poszczególnych inwestycji pozwala uznać je za manifestację rasizmu, volkizmu oraz ideologii Blut und Boden, próbujących dowodzić, że niemiecki rolnik (w zamierzeniu będący jednym z głównych filarów zwycięskiej wojny) stanowi – jako sukcesor Germanów – ucieleśnienie idei zdrowego Niemca i ostoję Narodu.

Bibliografia

[b.a.], *5 Jahre K. d. F.*, Danzig 1938.

[b.a.], *Professor Otto Frick achtzig Jahre alt*, „Das Ostpreußenblatt” 1957, Jg. 8, Folge 15, s. 6.

Barylewska-Szymańska Ewa, *Historia ochrony gdańskich zabytków architektury w XIX i pierwszych dziesięcioleciach XX w. (do 1945 r.). Zarys problematyki* [w:] *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność*, red. Sylwia Bykowska, Edmund Kizik, Piotr Paluchowski, Gdańsk 2015, s. 123–146.

Barylewska-Szymańska Ewa, Szymański Wojciech, *Staropredmiejski fragment ulicy Okopowej w latach 1902–1945* [w:] *Stare Przedmieście*, red. Janusz Dargacz, Katarzyna Kurkowska (seria: *Historie Gdańskich Dzielnic*, t. 2), Gdańsk 2019, s. 329–354.

Bernhardt Katja, *Stil – Raum – Ordnung. Architekturlehre in Danzig 1904–1945*, Berlin 2015.

Bernhardt Katja, *Inwentaryzacja zabytków sztuki między nauką i polityką: Prusy Zachodnie i Wolne Miasto Gdańsk*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2010, R. 72, nr 3, s. 263–291.

- Born Robert, *Zwischen Siebenbürgen und Norwegen. Die Forschungen von Hermann Phleps zur Holzarchitektur und deren politische Instrumentalisierung im Nationalsozialismus* [w:] *Kunstgeschichte in den besetzten Gebieten 1939–1945*, Hg. Magdalena Bushart, Agnieszka Gąsior, Alena Janatková (Serie: Brüche und Kontinuitäten. Forschungen zu Kunst und Kunstgeschichte im Nationalsozialismus, Bd. 2), Köln–Weimar–Wien 2016, s. 275–307.
- Burckhardt Carl Jacob, *Moja misja w Gdańsku 1937–1939*, Warszawa 1970.
- Ciołek Gerard, *Chałupy podcieniowe na Pomorzu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1939, R. 7, nr 2, s. 169–176.
- Ciołek Gerard, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1–2, Kraków 1984.
- Daniluk Jan, *SS w Gdańsku. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2013.
- Drost Willi, *Kunstschaffen im Deutschen Danzig*, Danzig 1939.
- Friedrich Jacek, *Walka obrazów. Przedstawienia wobec idei w Wolnym Mieście Gdańsku*, Gdańsk 2018.
- Graeske Erich, *Fünf Jahre Danziger Arbeitsdienst*, Danzig 1939.
- Kloepfel Otto, *Die bäuerliche Haus-, Hof-, und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta* [w:] *Das Weichsel-Nogat-Delta: Beiträge zur Geschichte seiner landschaftlichen Entwicklung, vorgeschichtlichen Besiedelung und bäuerlichen Haus- und Hofanlage*, Hg. Hugo Bertram, Wolfgang La Baume, Otto Kloepfel, Danzig 1924, s. 107–207.
- Kloepfel Otto, *Die bäuerliche Haus-, Hof-, und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta*, Danzig 1924.
- Krause Rafał Jan, *Tajemnice „Forsterówki” – rezydencja „Kata Pomorza”, „Odkrywca”* 2005, nr 4, s. 34–37.
- Kulke Erich, *Die Laube als ostgermanisches Baumerkmal. Unter besonderer Berücksichtigung der Bauernhöfe an der unteren Oder*, München, b. d. wyd. (Serie: Deutsche Volkskunde. Schriftenreihe der Arbeitsgemeinschaft für deutsche Volkskunde. Gruppe: Haus und Hof).
- NS-Gemeinschaft Kraft durch Freude Gau Danzig, *Ein Führer durch Danzig für unsere KdF-Gäste*, Danzig 1938.
- Omilanowska Małgorzata, *Herbert Böhm – architekt miejski Gotenhafen i jego działalność w Gdyni w latach 1941–1945*, „Porta Aurea” 2012, t. 11, s. 320–335.
- Pallaske Christoph, *Die Hitlerjugend der Freien Stadt Danzig 1926–1939*, Münster–New York–München–Berlin 1999.
- Perz Anna, *Paul-Beneke-Jugendherberge*, „Porta Aurea” 2009, t. 7/8, s. 396–413.
- Prarat Maciej, *Architektura wiejska w granicach Prus Zachodnich jako przedmiot zainteresowań naukowych i konserwatorskich do lat 40. XX w.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2014, R. 45, s. 185–221.
- Pusback Birte, *Stadt als Heimat. Die Danziger Denkmalpflege zwischen 1933 und 1939*, Köln–Weimar–Wien 2006.
- Roeder Heidi, *Die Siedlung „Danziger Dorf” (1936)* [w:] *eadem, Nationalsozialistischer Wohn- und Siedlungsbau. Danziger Dorf. Siedlung Schiffshebewerk, Kleinsiedlung am Milchweg, u.a.*, Hg. Stadtplanungsamt Magdeburg, H. 43/II, Magdeburg 1995, s. 12–34.
- Schmid Bernhard, *Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1920 bis 1931. 17. Bericht an den Ausschuß zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der*

- Jagoda Zaleńska-Kaczko *Provinz Ostpreußen erstattet von Bernhard Schmid Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreußen, Königsberg 1932.*
- Schmid Bernhard, *Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1932 bis 1935. 18. Bericht an den Herrn Oberpräsidenten der Provinz Ostpreußen erstattet von Bernhard Schmid, Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreußen, Königsberg 1936.*
- Schmid Bernhard, *Die Denkmalpflege in Westpreußen in den Jahren 1936 bis 1940. Von Dr. Bernhard Schmid, Provinzialkonservator für den Regierungsbezirk Westpreußen, Königsberg 1940.*
- Schmidt-Kraft Ute, *Symposium Bruno Taut Werk und Lebensstadien. Würdigung und kritische Betrachtung, Magdeburg 1995.*
- Stankiewicz Jerzy, *Zabytki budownictwa i architektury na Żuławach (na marginesie przeprowadzonej w latach 1955–1956 lustracji zabytków)*, „Rocznik Gdański” 1956/1957, R. 15/16, s. 511–542.
- Teut Anna, *Architektur im Dritten Reich 1933–1945*, Berlin–Frankfurt am Main–Wien 1967.
- Warschkun Waldemar, Gottschalk Walter, *Oberbaurat i. R. Professor Otto Frick †*, „Das Ostpreußenblatt” 1963, Jg. 14, Folge 7, s. 11.
- Weihsmann Helmut, *Bauen unterm Hakenkreuz. Architektur des Untergangs*, Wien 1998.
- Volmar Erich, *Danzigs Bauwerke und ihre Wiederherstellung. Ein Rechenschaftsbericht der Baudenkmalpflege*, Danzig 1940, s. XVIII–XXXI.
- Volmar Erich, *Die Instandsetzung von Vorlaubenhäusern im Danziger Werder*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1933, Jg. 32, H. 3, s. 62–64.
- Volmar Erich, *Die Wiederherstellung der Vorlaube des Hauses Ringe in Trutenau, Kreis Danziger Nehrung*, MWG 1934, Jg. 33, H. 1, s. 18–19.
- Volmar Erich, *Die Wiederherstellung von alten Fachwerkkirchen in der Danziger Niederung*, MWG 1936, Jg. 35, H. 1, s. 17–19.
- Zaleńska-Kaczko Jagoda, *Architektura publiczna i urbanistyka Gdańska w latach 1933–1945 [w:] Urbanistyka i architektura okresu III Rzeszy w Polsce*, red. Karolina Jara, Aleksandra Paradowska, Poznań 2019, s. 175–207.
- Zaleńska-Kaczko Jagoda, *Organizacja Kraft durch Freude w Wolnym Mieście Gdańsku i jej kąpielisko morskie*, „Argumenta Historica. Czasopismo Naukowo-Dydaktyczne” 2014, nr 1, s. 171–181.
- Zaleńska-Kaczko Jagoda, *Public Buildings and Urban Planning in Gdańsk / Danzig from 1933–1945*, kunsttexte.de, E-Journal für Kunst- und Bildgeschichte, Ausgabe 2019.3 / Ostblick, s. 1–16, <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/21469> [dostęp: 17.08.2021].
- Zaleńska-Kaczko Jagoda, *Wybrane inwestycje architektoniczne w Gdańsku i Sopocie jako przedmiot propagandy w dzienniku „Danziger Neueste Nachrichten” (1933–1939) [w:] Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*, red. Jacek Purchla, Żanna Komar, Kraków 2020, s. 311–327.
- Zirkwitz Viktor, *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche von der Ordenszeit bis zur Gegenwart im Gebiet des ehemaligen Freistaates Danzig unter besonderer Berücksichtigung der Kirchen der Danziger Höhe und Niederung*, Danzig 1940.

References to the Tradition of Rural Construction in the Architecture of the Free City of Danzig in the Era of National Socialism

*Nawiązania
do tradycji
budownictwa
wiejskiego...*

After the establishment of the Free City of Danzig, the process of the renovation and inventory of arcaded houses (Vorlaubenhäuser) and timber-framed churches in the vicinity of Gdańsk began, along with the increasing scientific interest in them. At the same time, in numerous projects from the 1930s, the interest of architects in traditional rural construction, related to the orders of the Nationalist Socialist Party for certain types of structures, can be observed. In the suburbs of Gdańsk and Sopot, standard, posed as idyllic workers' housing estates were founded, which were to combine the advantages of living in the countryside and in the city. The network of kindergartens of the National Socialist People's Welfare (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt) as well as youth hostels used by the Hitler Youth (Hitlerjugend) and the League of German Girls (Bund Deutscher Mädel) was expanded. According to the Blut-und-Boden ideology, a network of camps for the Land Service (Landdienst) for the Hitlerjugend, community houses for members of the NSDAP Party, and exemplary farms were also founded.

The repertoire of local materials, traditional architectural details, as well as references in interior design were intended as manifestations of the regional identity, used by the National Socialist authorities to serve the purposes of the Party propaganda, which was creating the myth of an idyllic, strong, homogeneous national community and proving the uninterrupted continuity of German culture in the Free City of Danzig, despite its separation from the German Reich.